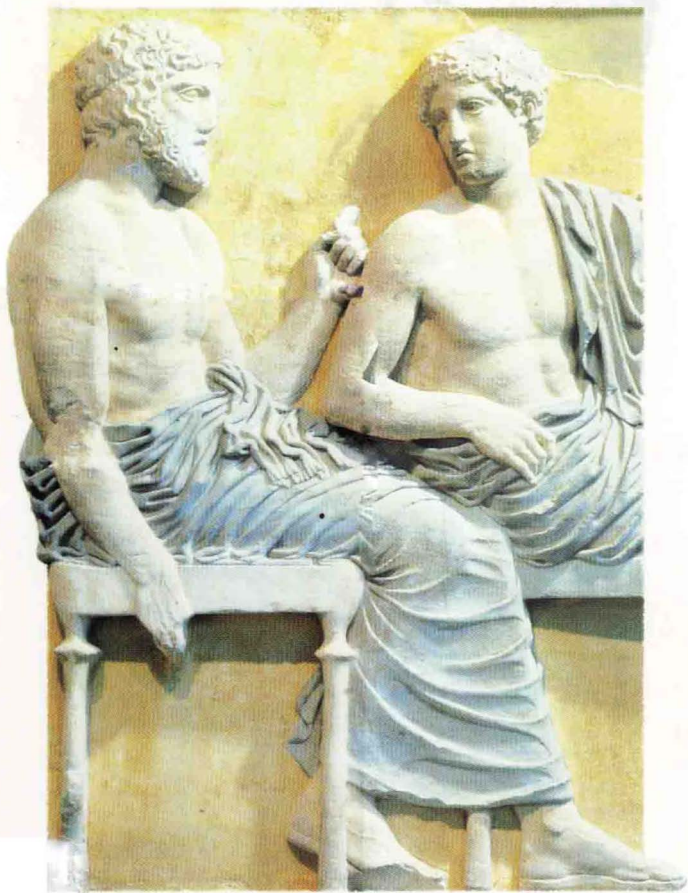

ΚΙΚΕΡΩΝ

Περί φιλίας

Εξώφυλλο: Ποσειδών και Απόλλων,
ανάγλυφο του Παρθενώνα,
Μουσείο Ακρόπολης.

Π Ε Ρ Ι Φ Ι Λ Ι Α Σ

Σειρά: ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
Τίτλος πρωτοτύπου: De Amicitia
Συγγραφέας: Cicero
Μετάφραση: Μαρία Κεχροπούλου
Επιμέλεια: Ελένη Κεχροπούλου
Σχεδιασμός έκδοσης: Λαυρέντιος Ντετζιόρτζιο
Σελιδοποίηση: Εργαστήριο Τυπογραφικών Εφαρμογών
Εξώφυλλο: Γ.Χ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή ολική ή μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του Εκδότη. Νόμος 2121/1993 και κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

© 1997, για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Ενάλιος
Ελ. Βενιζέλου 4 - 143 43 Αθήνα - Τηλ.: 2531 614, Fax: 2184 854

ISBN 960-536-004-7

ΚΙΚΕΡΩΝ

Περί φιλίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ & ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΛΑΤΙΝΙΚΑ

Μαρία Κεκροπούλου

ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ

Εισαγωγή

α. Χαρακτηριστικά της Ρωμαϊκής εποχής

Οι Ρωμαίοι ξεκίνησαν από τα ασφυκτικά όρια του Λατίου, κατέκτησαν την ορεινή μέση Ιταλία πρώτα και αργότερα ήρθαν σε σύγκρουση με τους Έλληνες της κάτω Ιταλίας. Αφού τα σχέδιά τους υλοποιήθηκαν σιγά-σιγά, αισθανόμενοι την υπεροχή τους, συνέλαβαν και πραγματοποίησαν μεγαλεπήβολα σχέδια που ήθελαν τη Ρώμη να επεκτείνει την κυριαρχία της και τα συμφέροντά της στη Μακεδονία, αργότερα στην υπόλοιπη Ελλάδα και στις δυνάμεις της Ανατολής. Η Καρχηδόνα, κυρίαρχος από τον 4ο αι. π.Χ. της Μεσογείου ήταν η πρώτη χώρα που κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους.

Το εκτεταμένο ρωμαϊκό κράτος, το *magnum imperium*, μπορεί να κατέκτησε εδαφικά όλες τις παραπάνω αναφερόμενες περιοχές, αλλά στη συνέχεια «κατακτήθηκε» το ίδιο από τον ελληνοανατολικό πολιτισμό. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο ποιητής Οράτιος:

«η ηττημένη Ελλάδα υπέταξε τον σκληρό κατακτητή και εισήγαγε τις τέχνες στο Λάτιο...»

Από τις ελληνικές αποικίες αλλά και από την εισροή μεγάλου αριθμού Ελλήνων που σύρθηκαν βίαια στη Ρώμη κυρίως ως αιχμάλωτοι ή ως υπηρέτες, γιατροί, παιδαγωγοί, οι Ρωμαίοι δέχτηκαν ισχυρούς κλονισμούς και επιθέσεις στον μέχρι τότε τρόπο ζωής τους, στις αντιλήψεις και τα ήθη τους. Έγινε της μόδας να προσλαμβάνουν γραμματείς και παιδαγωγούς Έλληνες, να εγκαθίστανται στην Αθήνα ή στην Αλεξάνδρεια για να ευρύνουν την παιδεία τους. Συντελέστηκαν ριζικές αλλαγές στη θρησκεία, στη λογοτεχνία, στην τέχνη —κάθε μορφή τέχνης— και στα ήθη. Γρήγορα οι τραχείς Ρωμαίοι άλλαξαν ενδυμασία και τρόπο ζωής αντιδρώντας ως νεόπλουτοι. Η πολυτέλεια που υιοθέτησαν έφερε πολλά δεινά που απέβησαν καταστρεπτικά. Κυρίως όμως συντέλεσαν στη διάβρωση του θεσμού της οικογένειας ενώ οι παλιές ρωμαϊκές αρετές θεωρήθηκαν γελοίες και σταδιακά άρχισαν να διαφαίνονται τα πρώτα συμπτώματα πολιτικής διαφθοράς.

Οι κοινωνικές δομές μετά τις μεγάλες κατακτήσεις άρχισαν να μεγαλώνουν το άνοιγμα της ψαλίδας φτωχοί-πλούσιοι. Η μεσαία τάξη, δηλαδή οι ελεύθεροι μικροτεχνίτες και οι ελεύθεροι γεωργοί καταστράφηκαν. Αποτέλεσαν τον αστικό όχλο, του οποίου η θέση ήταν τραγική. Δεν βρίσκουν δουλειά και στηρίζονται στον οίκτο των πλουσίων. Μόνη τους παρηγοριά ο τίτλος του Ρωμαίου πολίτη και τα θεάματα στην αρένα. Έτσι από τη μια έχουμε τη συγκλητική τάξη, της οποίας ο πλούτος

στηρίζεται στην κτηματική περιουσία, με αποκλειστικό έργο την διακυβέρνηση της πολιτείας. Η τάξη των ιππέων αποτελεί τους πλούσιους του χρήματος. Ασκούν το εμπόριο, τις τραπεζικές εργασίες, διέρχονται κάθε μέσον προκειμένου να διεκδικήσουν τις προμήθειες του δημοσίου και την επενοικίαση των φόρων. Υπήρχαν όμως στη Ρώμη άτομα που διέβλεπαν την επερχόμενη καταστροφή όπως ο Κάτων ο τιμητής και οι αδελφοί Γράκχοι. Ο πρώτος καυτηρίαζε τα ήθη και συμβούλευε επιστροφή στο παρελθόν με τους περίφημους λόγους του. Οι τελευταίοι πίστευαν σε μια πολιτική και κοινωνική μεταρρύθμιση που θα πετύχαινε μόνο αν αναγεννιόταν η μικρή ιδιοκτησία αποκαθιστώντας εργασιακά τους άνεργους και τους φτωχούς της χώρας. Οι προσπάθειές τους απέτυχαν και τούτο οφείλεται στη μοιρολατρική αδράνεια του λαού και στην εχθρότητα των πλουσίων. Οι πλούσιοι βγήκαν ισχυρότεροι από την αναμέτρηση και οι φτωχοί φτωχότεροι, ενώ η Ρώμη παραδόθηκε στα χέρια των φιλόδοξων στρατηγών και στην μανία των εμφυλίων πολέμων.

Στα τέλη λοιπόν του 2ου αι. π.Χ., οι εμφύλιοι πόλεμοι κλονίζουν το δημοκρατικό πολίτευμα και προετοιμάζουν το έδαφος για τη μοναρχία. Μέσα από τις πολιτικές συγκρούσεις, τους κατακτητικούς πολέμους του Καίσαρα και τις προσπάθειες για θρησκευτική και ηθική αναγέννηση του Αυγούστου, αναδύεται η πιο λαμπρή, δημιουργική περίοδος της Ρωμαϊκής ιστορίας. Ο κολοσσιαίος πλούτος από τη μια πλευρά της ζυγαριάς και η ελληνική επίδραση από την άλλη, έδωσαν ένα λούστρο εκλεπτυσμού και καλαισθησίας στο ρωμαϊκό πνεύμα.

β. Κικέρων: βιογραφία και έργο

Ο Κικέρων προέρχεται από ένα ελάχιστα γνωστό γένος της αγροτικής τάξης των ιππέων. Γεννήθηκε στο Αρπίνο στις 3 Γενάρη του 106 π.Χ. Μεγάλωσε σε μια κλασικά αυστηρή λατινική οικογένεια με συντηρητικές αντιλήψεις. Ο πατέρας του Τύλλιος, εκτιμώντας την ελληνική παιδεία ανέθεσε στον στωικό Διόδωτο την εκπαίδευση του γιου του. Ανώτερη μόρφωση έλαβε στη Ρώμη κοντά στον Λ. Λαίλιο Στίλωνα. Γνώρισε τον τραγικό Άκκιο και συνδέθηκε με τους περίφημους νομικούς, τον Κ. Μούκιο Σκαιόλα, τον οιωνοσκόπο και τον Κ. Μούκιο Σκαιόλα, τον ιερονόμο.

Ισχυρή επίδραση στη ρητορική παιδεία άσκησε ο Απολλώνιος Μόλων από τη Ρόδο. Νωρίς ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία και άκουσε τον επικούρειο Φαίδρο, τον ακαδημαϊκό Φίλωνα από τη Λάρισα και αργότερα τον στωικό Ποσειδώνιο και τον εκλεκτικό Αντίοχο τον Ασκαλωνίτη. Την εποχή του Σύλλα, το 80 π.Χ. υπερασπίζει ο Κικέρων τον νεαρό Σέζτο Ρόσκιο ο οποίος κατηγορείται για πατροκτονία. Παρά τα στοιχεία υπερβολής που διανθίζουν την αγόρευσή του εξαιτίας ίσως και του νεαρού της ηλικίας του, ο Κικέρων γνωρίζει μεγάλη επιτυχία. Σιγά σιγά γίνεται γνωστός και διεκδικεί δημόσια αξιώματα.

Η άνοδός του στους ανώτερους πολιτικούς κύκλους δεν είναι εύκολη. Δεν ανήκει στους «nobiles» δηλαδή στους ευγενείς, οι οποίοι τον αντιμετωπίζουν με επιφύλαξη και περιφρόνηση, ως «homo novus», ίσως γιατί κατείχε ανώτατη και ευρύτατη μόρφωση. Απ' την άλλη δεν διστάζουν να τον χρησιμο-

ποιήσουν όταν πρέπει. Φιλόδοξος και ιδιαίτερα ενεργητικός, ο Κικέρων εκλέγεται πραιτωρ το 67 π.Χ. Τότε είναι που χρειάζεται τη φιλία του ισχυρού Πομπήιου για να σταθεροποιηθεί ο ίδιος στα πολιτικά πράγματα. Τρία χρόνια αργότερα ως ύπατος θα φέρει στο φως τη συνωμοσία του Κατιλίνα, ανδρός ευγενούς καταγωγής αλλά διεφθαρμένου που συμπάρεσυρε μια ομάδα προκειμένου να πάρει βίαια την εξουσία. Η αντίδραση του Κικέρωνα ήταν άμεση. Του καταλογίζουν όμως ιδιαίτερες ευθύνες επειδή επιχείρησε παραδειγματικά να τιμωρηθούν ο συνωμότης αλλά κυρίως οι οπαδοί του. Οι αριστοκράτες θα πάψουν να τον στηρίζουν για τη στάση που κράτησε όταν ανακάλυψε τους συνωμότες, ενώ οι δημοκρατικοί θεωρώντας συνταγματικά αμφίβολη τη θανατική καταδίκη των οπαδών του Κατιλίνα θα τον εγκαταλείψουν.

Ο Πομπήιος με τον Κράσσο και τον Γάιο Ιούλιο Καίσαρα θα σχηματίσει την περίφημη τριανδρία το 60 π.Χ. επειδή η σύγκλητος τον έδιωξε βίαια από τη συνεδρίαση. Ο Κικέρων βρέθηκε σε δυσχερή θέση· από τη μια στήριζε πάγια τον Πομπήιο, απ' την άλλη όμως αυτή η συνεργασία δεν ήταν απόλυτα σύμφωνη με τις πολιτικές του προτιμήσεις. Έτσι φάνηκε επιφυλακτικός και διστακτικός όταν ο Καίσαρ ζήτησε τη συνεργασία του. Γιατί αν και τον θεωρούσε προσωπικότητα χαρισματική, από την άλλη μεριά πίστευε πως έβλαπτε τη δημοκρατία. Δεν θ' αργήσει να πληρώσει ακριβά αυτή του την προτίμηση προς τον Πομπήιο. Τα μέλη της τριανδρίας θα έλθουν σε ρήξη και θα μείνει μονοκράτορας ο Καίσαρ· θα είναι πλέον ισόβιος δικτάτωρ. Ο Κικέρων αρνείται για δεύτερη φορά να συνεργα-

στεί με τον Καίσαρα. Στην πραγματικότητα διέβλεπε ότι για να ανακτήσει το όνομα και το κύρος του θα έπρεπε να προσεγγίσει τους ισχυρούς πολιτικούς άνδρες αλλά όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πλούταρχος «γνώριζε ποιόν έπρεπε να αποφύγει αλλά δεν γνώριζε σε ποιόν έπρεπε να καταφύγει» Έτσι στάθηκε στο περιθώριο, επικριτικός και μικρολόγος. Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτό δεν τον εμπόδισε να δανειστεί ένα όχι ευκαταφρόνητο ποσόν από τον Καίσαρα, ο οποίος πάντως του συμπεριφέρθηκε με αβρότητα.

Η ιδιωτική ζωή του Κικέρωνα ήταν το ίδιο ταραχώδης. Εξαιτίας των χρεών του προς τον Καίσαρα διαζεύχτηκε τη γυναίκα του, τη φιλόδοξη Τερεντία, και νυμφεύθηκε αμέσως μετά την πλούσια κληρονόμο Πουβλία. Ο θάνατος της κόρης του πάνω στη γέννα τον συγκλόνησε. Απαρηγόρητος παραμέλησε τη νεαρή του σύζυγο και έκανε πολλά ταξίδια. Το δεύτερο διαζύγιο ήταν αναπόφευκτο. Στράφηκε στη φιλοσοφία. Θα συγγράψει δύο έργα τότε, το «Consolatio» (Παρηγοριά) και το «Hortensius» (Παρηγορητικός).

Η δολοφονία του Καίσαρα εξέπληξε και ανακούφισε τον Κικέρωνα. Εκφράζει πια ελεύθερα την αποστροφή του αλλά τα πράγματα δεν ήρθαν όπως τα περίμενε. Ο Βρούτος και οι οπαδοί του δεν εκμεταλλεύτηκαν όπως έπρεπε την ευκαιρία για δράση. Ο Κικέρων στρέφεται προς τον Οκταβιανό, τον κληρονόμο του Καίσαρα, και τους οπαδούς του με στόχο την απομόνωση του αδίσταχτου Αντωνίου. Ο Οκταβιανός όμως προτίμησε να έρθει σε συνεννόηση με τον τελευταίο και έτσι οι δύο αντίπαλοι με τον Λέπιδο σχημάτισαν τη δεύτερη τριαν-

δρία και διακήρυτταν ότι στόχος τους ήταν η τιμωρία των ενόχων των δολοφόνων του Καίσαρα. Ο Κικέρων ήταν στη λίστα των προγραφών με επιμονή του Μάρκου Αντωνίου· έτσι στις 7 Δεκεμβρίου του 43 συνελήφθη ο ρήτορας στην έπαυλή του τη στιγμή της φυγής του για την Ελλάδα και αποκεφαλίστηκε. Ο Κικέρων ήταν πολυγραφότατος. Έγραψε πολλές επιστολές σε συγγενικά πρόσωπα και φίλους, μία σειρά από φιλοσοφικά έργα σε διαλογική μορφή μιμούμενος τον Πλάτωνα, άλλωστε ήταν πλατωνιστής, όπου ανήκει και το «Λαίλιος ή Περί φιλίας». Σαν χαρακτήρας όπως διαφαίνεται από τα έργα του αλλά και τις πολιτικές του θέσεις, θα λέγαμε ότι ήταν καιροσκόπος, κόλακας προκείμενου να διατηρήσει ή να κατακτήσει αξιώματα και επαιέτης του έργου του. Μάλιστα όταν δεν έβρισκε κανέναν να εξυμνήσει τον απολογισμό του (Hypomnema) και αναθεωρημένους τους υπατικούς του λόγους έγραψε ο ίδιος το εγκώμιό του, το «De suo consolatu» και το «De temporibus suis». Πιο σημαντικό θεωρείται το φιλοσοφικό του έργο, όπου φαίνεται και η ευρύτερη ελληνική του παιδεία.

Προσφώνηση στον Αττικό

I

Πολύ συχνά ο οιωνοσκόπος Κόιντος Μούκιος Σκαιόλας αναφερόταν στον πεθερό του, τον Γάιο Λαίλιο. Στις μακροσκελείς αλλά χαριτωμένες ιστορίες του, δε δίσταζε να τον αποκαλεί «σοφό». Όταν ο πατέρας μου με πήγε για πρώτη φορά στο σπίτι του Σκαιόλα, ήταν η εποχή που επρόκειτο να φορέσω την λευκή τήβεννο¹. Στη συνέχεια φρόντισα να επισκέπτομαι όσο πιο συχνά μπορούσα αυτόν τον γέροντα. Βαθιά μορφωμένος καθώς ήταν, πραγματευόταν πολλά θέματα με σοφία και καθαρό νου, κι εγώ επωφελήθηκα απ' αυτό για να πλουτίσω τις γνώσεις μου χαράζοντας όλα αυτά τα μαθήματα στη μνήμη μου. Μετά το θάνατό του, στράφηκα προς τον ιερονόμο Σκαιόλα που, τολμώ να πω, ξεχώριζε ανάμεσα στους συμπολίτες μας για το λαμπερό του

πνεύμα και την αίσθηση δικαιοσύνης που τον χαρακτήριζε. Αλλά θα μιλήσω γι' αυτόν μιαν άλλη φορά· για την ώρα ας γυρίσουμε στον οιωνοσκοπό.

Από τις αναμνήσεις που έχω για κείνον, υπάρχει μία που τη διατηρώ πολύ πιο έντονα στη μνήμη μου. Τον θυμάμαι στο σπίτι του, να κάθεται στην αίθουσα υποδοχής. Ήταν τριγυρισμένος από μια ομάδα στενών φίλων και μιλούσε για ένα θέμα που μας απασχολούσε όλους. Ίσως να το θυμηθείς, Αττικέ, αν σου πω ότι ήσουν κι εσύ εκεί· καθόσουν δίπλα του με τον Πούμπλιο Σουλπίκιο, τον τότε δήμαρχο. Αυτός και ο Κόιντος Πομπήιος, που τότε είχε το αξίωμα του υπάτου ήταν άσπονδοι εχθροί, παρόλο που κάποτε οι δυο τους υπήρξαν πολύ καλοί φίλοι. Ο μεγάλος ανταγωνισμός που υπήρχε ανάμεσά τους προκαλούσε την έκπληξη και την αποδοκιμασία των άλλων.

Εκείνη τη μέρα λοιπόν, ο Σκαιόλας μιλούσε ακριβώς για την περίπτωση αυτή. Μας διηγιόταν τη συζήτηση που είχε με τον Λαίλιο, με θέμα τη φιλία. Στη συζήτηση συμμετείχε και ο γαμπρός του, ο Γάιος Φάννιος, γιος του Μάρκου. Θαρρώ, ήταν λίγες μέρες μετά τον θάνατο του Σκιπίωνα του Αφρικανού. Θα βάλω στην αφήγησή μου τους πρωταγωνιστές να μιλούν σε πρώτο πρόσωπο για ν' αποφύγω φράσεις όπως «είπε», «είπα», ώστε να

μη δίνω την εντύπωση ότι κάποιος διευθύνει τη συζήτηση.

Συχνά μου ανέφερες την ανάγκη να γράψω κάτι πάνω στη φιλία και σκέφτομαι ότι τώρα είναι η πιο κατάλληλη ευκαιρία για κάτι τέτοιο. Αφού αξιωθήκαμε να γνωρίσουμε τη φιλία, οφείλουμε να δώσουμε και στους άλλους αυτή τη μοναδική εμπειρία. Στο δοκίμιο μου για τη γεροντική ηλικία, που το έγραψα με δική σου προτροπή, είχα βάλει ως κύριο ομιλητή τον Κάτωνα. Τότε πίστευα ότι αυτός ήταν ο καταλληλότερος για να μιλήσει για ένα τέτοιο θέμα, χάρη στην εξαιρετική μακροβιότητά του και τον υποδειγματικό τρόπο ζωής που έκανε ως τα βαθιά γεράματά του. Αυτή τη φορά, αφού γνωρίζουμε από τους γονείς μας πόσο αξιοθαύμαστη υπήρξε απ' όλους η φιλία του Γάιου Λαίλιου και του Πόπλιου Σκιπίωνα, σκέφτηκα ότι ο Λαίλιος είναι ο καταλληλότερος να μας μιλήσει για τη φιλία και ν' αναπτύξει τις ιδέες που ο Σκαιόλας κράτησε έντονα χαραγμένες στη μνήμη του.

Δεν ξέρω πώς, αλλά οι στόχοι αυτού του εγχειρήματος έχουν ένα επιπλέον βάρος αφού τους σηκώνουν στους ώμους τους άνθρωποι του παρελθόντος, άνθρωποι ξακουστοί με αξία αδιαμφισβήτητη. Έτσι, αφού απόθεσα όλο το βάρος του δοκιμίου μου που είχε θέμα τη γεροντική ηλικία σε

άλλον, έχω πια την εντύπωση ότι ο Κάτων είναι αυτός που μιλάει και όχι εγώ ο ίδιος.

Στο δοκίμιό μου για τη γεροντική ηλικία ήταν απαραίτητο ένας ηλικιωμένος συγγραφέας να μιλάει σε έναν συνομήλικό του. Στην προκειμένη περίπτωση, ένας φίλος μιλάει για τη φιλία στον πιο αγαπημένο του σύντροφο. Στην πρώτη περίπτωση, στο δοκίμιό μου για τα γηρατειά, επέλεξα τον Κάτωνα. Ήταν το πιο κατάλληλο και ικανό πρόσωπο για το ρόλο του αφηγητή, αφού υπήρξε μακροβιότατος. Σήμερα, με το ίδιο σκεπτικό επέλεξα τον Λαίλιο τον Σοφό, όπως τον αποκαλούν, ο οποίος είναι γνωστός για την φιλία του. Αυτός λοιπόν θα είναι ο κύριος ομιλητής. Όσο για μένα, θα ήθελα πολύ να φανταστείς για λίγο πως δε μιλώ εγώ, αλλά ότι δια του στόματός μου μιλάει ο ίδιος ο Λαίλιος.

Να ποιο θα είναι το σκηνικό μας:

Ο Γάιος Φάννιος και ο Κόιντος Μούκιος Σκαιόλας επισκέπτονται τον πεθερό τους μετά τον θάνατο του Σκιπίωνα του Αφρικανού. Ξεκινούν την κουβέντα και ο Λαίλιος ανταποκρίνεται στην πρόκλησή τους. Στόχος τους μοναδικός, να μιλήσουν για την φιλία, όπως θα διαπιστώσεις στην πορεία.

Προίμιο

II

ΦΑΝΝΙΟΣ: Μεγάλη απώλεια αυτή, Λαίλιε! Δεν γνώρισα άλλον άνδρα πιο άξιο και πιο αξιοσέβαστο από τον Αφρικανό. Καλό θα ήταν να μας αναφέρεις όλες τις απόψεις που έτυχε ν' ακούσεις για το άτομό του. Άλλωστε, εσύ έχεις το παρατσούκλι «σοφός». Αν κρίνουμε απ' αυτά που μας έλεγαν οι πατεράδες μας, αποκαλούσαν σοφούς και τον Μάρκο Κάτωνα και τον Λούκιο Ακίλιο. Πάντως τους ονόμασαν έτσι για εντελώς διαφορετικούς λόγους τον καθένα. Ο Ακίλιος ονομάστηκε σοφός για τις ικανότητες του στο δημόσιο δίκαιο, τις οποίες όλοι παραδέχονταν, ενώ ο Κάτων για την εμπειρία του, τις αμέτρητες επεμβάσεις του στη σύγκλητο και στην εκκλησία του δήμου, τις προβλέψεις του, τις έξυπνες συμβουλές του και την επιμονή που επέδειξε σε όλα

του τα εγχειρήματα. Γι' αυτό το λόγο η επωνυμία «σοφός» έφτασε να απονέμεται σε ανθρώπους μεγάλης ηλικίας.

Για σένα τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ο χαρακτήρας σου, ο τρόπος ζωής που κάνεις, η παιδεία και η καλλιέργεια που έχεις δημιουργούν την εικόνα του σοφού. Αλλά βέβαια του σοφού, όχι με τη συνηθισμένη έννοια, αλλά με την έννοια που δίνουν στη λέξη αυτή οι πολυμαθείς. Έτσι μπορεί υπό την έννοια αυτή να πει κανείς ότι δεν υπάρχει ούτε ένας πραγματικά σοφός άνδρας σε όλη την Ελλάδα. Ακόμη και οι Επτά Σοφοί δεν εκπληρώνουν τους όρους που υπογραμμίζουν οι ειδικοί. Κι αν πιστέψουμε την παράδοση, δεν υπήρχε παρά μόνο ένας² στην Αθήνα. Το Μαντείο των Δελφών τον χαρακτήρισε ως τον πιο σοφό άνθρωπο. Η σοφία που συνοψίζεται σε τούτη εδώ την φιλοσοφική άποψη: ότι ο καθένας μπορεί μέσα του να ψάξει και να βρει τα αναγκαία μέσα και τη δύναμη που χρειάζεται για την ευτυχία. Με ρωτάνε — και τον Σκαιοόλα θαρρώ ρωτούν — πώς αντέχω τον θάνατο του Αφρικανού. Ούτε τότε ούτε την ενάτη ημέρα του μήνα μετά τους ειδούς, που συναντιόμαστε για να μελετήσουμε, όπως πάντα στον κήπο του οιωνοσκόπου Δέκιμου Βρούτου, συναντηθήκαμε. Δεν είχες έρθει, παρόλο που πάντα ήσουν ακριβής και τακτικός στα ραντεβού σου.

ΣΚΑΙΟΛΑΣ: Πολλοί άνθρωποι, πράγματι, με ρωτούν το ίδιο πράγμα που ρωτούν και τον Φάννιο, Γάιε Λαίλιε. Τους απαντώ ότι αντιμετωπίζεις με καρτερία τον θάνατο αυτού του ανθρώπου που υπήρξε ο καλύτερός σου φίλος. Έναν θάνατο τόσο άδικο που θα πίκραине κάθε άνθρωπο. Όσο για την απουσία σου στις εννιά του μήνα, ξέρω ότι σε εμπόδισε να έρθεις η αρρώστιά σου και όχι το πένθος σου.

ΛΑΙΛΙΟΣ: Σωστά τα λες, Σκαιολά. Αυτή είναι η αλήθεια. Τίποτε δεν θα μ' εμπόδιζε να σεβαστώ ένα καθήκον που ποτέ δεν αμέλησα, ούτε κι ο πιο μεγάλος πόνος. Άλλωστε, πιστεύω ότι η θλίψη δεν πρέπει να εμποδίζει τον σωστό άντρα να αμελεί τις υποχρεώσεις του.

Όσο για σένα, Φάννιε, με το να λες πως μου αποδίδουν τόσα χαρίσματα που δεν ξέρω καν αν τα διαθέτω ούτε και τα διεκδικώ, αποδεικνύεις περίτρανα τη φιλία σου. Νομίζω όμως ότι κάνεις λάθος στο θέμα του Κάτωνα. Γιατί τελικά ή κανείς σ' αυτό τον κόσμο δεν είναι σοφός, πράγμα που πάντα πίστευα, ή αν υπάρχει ένας, αυτός είναι σίγουρα ο Κάτων. Με πόση, αλήθεια, καρτερία, άντεξε το θάνατο του γιου του! Θυμάμαι τον Παύλο Αιμίλιο³ σε ανάλογες καταστάσεις και τον Γάιο Σουλπίκιο Γάλλο... Ωστόσο αυτοί οι δύο έχασαν τα παιδιά τους σε μικρή ηλικία, ενώ ο Κάτων

έχασε έναν γιο που είχε γίνει άντρας σωστός κι αξιοσέβαστος.

Κατά συνέπεια, θα έλεγα να κρατήσεις για τον εαυτό σου την άποψη για τον Κάτωνα, όπως επίσης και για κείνον που, όπως είπες, το Μαντείο του Απόλλωνα τον χαρακτήρισε ως τον πιο σοφό άνθρωπο. Ο Κάτων είναι ξακουστός για τις πράξεις του, ενώ ο Σωκράτης για τις ιδέες του. Αυτή είναι η δική μου άποψη, και απευθύνομαι και στους δυο σας.

III

Αν έλεγα ότι δεν υποφέρω, ότι δεν μου λείπει ο Σκιπίων, οι σοφοί σίγουρα θα ενέκριναν τη στάση μου, αλλά εγώ θα έλεγα ψέματα. Έχω συγχλονιστεί από τον θάνατο του φίλου μου, το κενό είναι δυσαναπλήρωτο και ούτε πιστεύω ότι θα υπάρξει ξανά τέτοια φιλία. Δεν χρειάζομαι όμως την παρηγοριά κανενός. Θα το ξεπεράσω μόνος. Αυτό που με ανακουφίζει είναι ότι τουλάχιστον δεν έκανα το σφάλμα όλων αυτών που κυριολεκτικά απελπίζονται από τον χαμό ενός αγαπημένου φίλου. Δεν σκέφτομαι ότι βρήκε μεγάλο κακό τον Σκιπίωνα. Σκέφτομαι ότι αυτό το κακό βρήκε κι εμένα. Όταν υποφέρεις από την προσωπική σου δυστυχία, αυτό δεν πάει να πει πως αγαπάς τον φίλο του, αλλά ότι αγαπάς τον ίδιο τον εαυτό του.

Ποιός θα έλεγε ότι ο Σκιπίων δεν υπήρξε

ευτυχισμένος; Για κάποιον που ονειρεύεται να μείνει αλησμόνητο το όνομά του — και εκείνος ουδέποτε είχε σκεφτεί κάτι τέτοιο — δεν πέτυχε στη ζωή του όλα όσα θα επιθυμούσε ο καθένας μας; Είχε από πολύ νωρίς αντιληφθεί πράγματα που όλοι μας ευχόμαστε να ξέραμε από παιδιά. Δεν επεδίωξε να γίνει ύπατος και όμως κατέλαβε το αξίωμα αυτό δύο φορές χωρίς καν να προσπαθήσει. Την πρώτη φορά, δεν είχε την ηλικία που καθόριζε ο νόμος. Τη δεύτερη ήταν πια πολύ μεγάλος για μια τέτοια θέση. Καταστρέφοντας τις δύο πόλεις⁴ που ήταν ιδιαίτερα εχθρικές προς την Αυτοκρατορία μας, δεν έβαλε μόνο τέλος στους πολέμους, αλλά δημιούργησε τις συνθήκες να μην επαναληφθούν. Τι να πω για τον καλόβολο χαρακτήρα του, για την αφοσίωση που είχε στη μητέρα του, για τη γενναιοδωρία του προς τις αδελφές του, για την καλοσύνη του στην οικογένειά του και την ίση αντιμετώπιση όλων; Όλος ο κόσμος τα γνώριζε αυτά. Όλοι ξέρουν πόσο αγαπήθηκε από τους συμπολίτες του. Όλοι έκλαιγαν στην κηδεία του. Τι θα κέρδιζε αν ζούσε λίγα χρόνια ακόμα; Τα γηρατειά, όσο καλά κι αν είναι — και θυμάμαι τη συζήτηση που είχαμε κάνει στο θέμα αυτό ένα χρόνο πριν τον θάνατό του, ο Κάτων, ο Σκιπίων κι εγώ — μας στεγνώνουν από κάθε ζωτικότητα την οποία είχε ο Σκιπίων σε αξιοθαύμαστο βαθμό. Η τύχη

τού είχε χαμογελάσει πολλές φορές, τον έκανε τόσο γνωστό που δεν του άφησε περιθώρια να περιμένει πιο πολλά από τη ζωή. Και ο θάνατος ήρθε τόσο ξαφνικά που δεν πρόλαβε να συνειδητοποιήσει ότι έφευγε από τη ζωή. Όσο για τις αιτίες του θανάτου του, όλοι τις αγνοούμε, αν και ξέρετε τις υποψίες⁵ που υπάρχουν. Ένα είναι σίγουρο, ότι απ' όλα τα ευχάριστα κι ευτυχισμένα στιγμιότυπα της ζωής του Πούμπλιου Σκιπίωνα — και ήταν πολλά — το πιο σημαντικό συνέβη ένα βράδυ μετά τη συνέλευση της συγκλήτου, όταν τον συνόδευσαν όλοι οι συγκλητικοί μέχρι το σπίτι του, ο ρωμαϊκός λαός, σύμμαχοι και Λατίνοι. Ήταν την παραμονή του θανάτου του. Μετά από έναν τέτοιο δημόσιο θρίαμβο, τολμά κανείς να σκεφτεί ότι δικαιούται πλέον ο Σκιπίων να συγκαταλέγεται στο Πάνθεον.

IV

Δεν συμφωνώ μ' αυτούς που πριν λίγο ισχυρίζονταν ότι η ψυχή χάνεται μαζί με το σώμα⁶ και ότι ο θάνατος τα καταστρέφει όλα. Πιστεύω ακράδαντα στη σοφία των αρχαίων, σ' αυτά που οι πρόγονοί μας διακήρυτταν, ότι πρέπει δηλαδή να εκπληρώνουμε τις θρησκευτικές μας υποχρεώσεις προς τους νεκρούς. Και σίγουρα δεν θα το επισήμαιναν, αν δεν υπήρχε λόγος. Εγώ δίνω μεγάλη βάση στους παλιούς εκείνους στοχαστές

που διέδωσαν τις αρετές και την ηθική τους άποψη στη Μεγάλη Ελλάδα που σήμερα μπορεί να βρίσκεται σε παρακμή αλλά κάποτε γνώρισε μεγάλη άνθιση. Επίσης συμφωνώ με την άποψη στο θέμα αυτό του ανθρώπου που το Μαντείο του Απόλλωνα έκρινε πως ήταν «ο πιο σοφός άνθρωπος». Εκείνος λοιπόν υποστήριζε με τρόπο απόλυτο ότι η ανθρώπινη ψυχή, έχοντας θεία υπόσταση, επιστρέφει στον ουρανό όταν εγκαταλείπει το σώμα και πως ο δρόμος αυτός προς τα άνω είναι εύκολος στους πιο δίκαιους και στους άριστους των ανθρώπων.

Οπαδός της θεωρίας αυτής ήταν και ο Σκιπίων. Λίγο πριν τον θάνατό του, θαρρείς και προαισθανόταν το τέλος του, συζητούσε συνέχεια επί τρεις μέρες για την οργάνωση του Κράτους με τον Φίλωνα, τον Μανίλιο⁷ και μερικούς άλλους. Τότε εσύ ήσουν εδώ, μαζί μου, Σκαιόλα, και μάλιστα τελείωσε την κουβέντα του κάνοντας αναφορά στην αθανασία της ψυχής. Διηγήθηκε το όνειρο που του είχε πει κάποτε ο Αφρικανός⁸. Αν πιστεύεις ότι οι ψυχές των άριστων ανθρώπων αποχωρίζονται πιο εύκολα από τη φυλακή του σώματος, τότε ποιός άλλος θα πήγαινε πιο εύκολα στον ουρανό από τον Σκιπίωνα; Άμα, λοιπόν, πικραίνεται κανείς με την τύχη του άλλου, αυτό δείχνει ζήλια κι όχι αγάπη.

Αν όμως πιστεύεις ότι η ψυχή καταστρέφεται μαζί με το σώμα και επομένως χάνεται κάθε ανθρώπινη ύπαρξη, τότε πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο θάνατος δεν είναι τίποτε καλό, αλλά δεν είναι και τίποτε κακό. Αν χαθεί η συνείδηση, θα είναι σαν να μη γεννήθηκε ποτέ ο άνθρωπος εκείνος που η ύπαρξη του μας γέμιζε χαρά. Απ' την άλλη πάλι, η πολιτεία μας, όσο κρατήσει, θα μπορεί να περηφανεύεται για το κατόρθωμά της. Να γιατί ο Σκιπίων ήταν ευνοημένος από την Μοίρα.

Όσο για μένα, εγώ είχα λιγότερη τύχη. Ήμουν μεγαλύτερος σε ηλικία και θα ήταν πιο δίκαιο να πεθάνω πρώτος. Αλλά τώρα που σκέφτομαι τη φιλία που μας ένωνε, έχω την αίσθηση ότι έχοντας ζήσει μαζί του, έζησα ευτυχισμένος. Μαζί μοιραστήκαμε πολιτικές ευθύνες και προσωπικές αγωνίες, ζήσαμε μαζί μέρες πολέμου και ειρήνης. Μ' άλλα λόγια —κι αυτή είναι η ουσία της φιλίας— τα γούστα μας, οι στόχοι και οι αρχές μας ταίριαζαν θαυμάσια. Πέρα απ' όλα αυτά, εκείνο που με χαροποιεί και δεν έχει να κάνει με τον χαρακτηρισμό του Φάννιου που με αποκάλεσε, λανθασμένα, σοφό, είναι η ελπίδα ότι μια τέτοια φιλία θα μείνει αλησμόνητη. Αν κάνω μια αναδρομή στους αιώνες που πέρασαν θα θυμηθώ τρεις ή τέσσερις περιπτώσεις παρόμοιας φιλίας. Τολμώ να ελπίζω ότι οι επερχόμενες γενιές θα σκέφτονται και θα υπολογί-

ζουν τη φιλία του Σκιπίωνα και του Λαίλιου ανάμεσα σ' αυτές.

ΦΑΝΝΙΟΣ: Σίγουρα θα γίνει όπως τα λες, Λαίλιε! Αλλά αφού ξεκίνησες να μιλάς για τη φιλία και έχουμε αρκετή ώρα μπροστά μας, θα θέλαμε πολύ, ο Σκαιόλας κι εγώ, να εκθέσεις τις απόψεις σου, όπως κάνεις κάθε φορά που σε ρωτούν για ένα ζήτημα. Πόση αξία έχει για σένα η φιλία; Τι θα μας συμβούλευες;

ΣΚΑΙΟΛΑΣ: Και για μένα θα είναι ευχάριστη αυτή η κουβέντα. Θα σας ρωτούσα κι εγώ το ίδιο πράγμα, αλλά με πρόλαβε ο Φάννιος. Επομένως μας καλύπτεις και τους δύο.

V

ΛΑΙΛΙΟΣ: Ευχαρίστως θα επιχειρούσα να αναλύσω τι είναι φιλία, αν ήμουν κι εγώ σίγουρος. Το αντικείμενο μας είναι ενδιαφέρον, και όπως λέει ο Φάννιος, έχουμε όλο τον καιρό μπροστά μας. Αλλά έχω τα εχέγγυα για να επιχειρήσω μια τέτοια ανάλυση; Είμαι άξιος για κάτι τέτοιο; Οι σοφοί, οι Έλληνες κυρίως, συνήθως απαντούν στις ερωτήσεις που τους θέτουν αυτοσχεδιάζοντας ταυτόχρονα στην παρουσίαση των εννοιών. Μια τέτοια ενασχόληση είναι δύσκολη. Και το εγχείρημα ξεπερνάει την διατύπωση μιας άποψης. Για να μιλήσουμε για τη φιλία, θα έπρεπε

ίσως πρώτα να απευθυνθούμε σ' αυτούς που θεωρούνται ειδικοί να δώσουν τέτοιες απαντήσεις. Αν θέλετε τη γνώμη μου όμως, θα πρότεινα να τοποθετήσουμε τη φιλία πέρα από τα ανθρώπινα πράγματα. Πράγματι τίποτε δεν είναι πιο φυσικό και πιο αρμονικά συνταιριασμένο με την ευτυχία και τη δυστυχία από τη φιλία.

Πρώτα απ' όλα, δεν μπορεί να υπάρξει αληθινή φιλία παρά μόνο ανάμεσα σε άριστους ανθρώπους. Δεν χρησιμοποιάω παρά την έννοια που της προσδίδουν οι άνθρωποι του πνεύματος. Μπορεί να έχουν δίκιο, όμως τελικά παραβλέπουν την κυριολεκτική σημασία του όρου. Εκτός από αυτό κανείς δεν μπορεί να πει με σιγουριά ότι ο άριστος, ο ευγενής είναι και σοφός. Ας το δεχτούμε όμως. Παράλληλα μια τέτοια συμφωνία μας αναγκάζει να τοποθετήσουμε την έννοια της σοφίας μακριά από τις απόψεις των καθημερινών, απλών ανθρώπων. Η καλύτερα, αυτό που θα έπρεπε να μας ενδιαφέρει περισσότερο είναι η καθημερινότητα — η ζωή των συνηθισμένων ανθρώπων — και όχι οι ιδέες που είναι άλλοτε ουτοπικές και άλλοτε όχι. Κι αν δεχόμαστε τα δικά τους κριτήρια τότε δεν θα είμαστε σε θέση να δώσουμε τον χαρακτηρισμό «σοφός» σε άνδρες όπως ο Γάιος Φαβρίκιος Λούσκινος, ο Μάνιος Κούριος ή ο Τιβέριος Κορουγκάβιος⁹ που οι προγονοί μας τους είχαν περί πολλού.

Ε, λοιπόν, δεν μας ενδιαφέρει η δική τους ερμηνεία του όρου «σοφός»! Βέβαια, οι άνθρωποι αυτοί ανήκαν στην τάξη των ευγενών, αυτό είναι γνωστό. Φυσικά οι πρόγονοί μας θα το αρνιόνταν ότι αυτοί που προανέφερα θεωρούνταν σοφοί επειδή ήταν ευγενείς, να είστε βέβαιοι.

Ας κρατήσουμε, λοιπόν, όπως λένε, την καλή μας πρόθεση και ας ονομάσουμε ευγενικούς ανθρώπους αυτούς που ενήργησαν εμφανώς με ευθύτητα, τιμιότητα, εντιμότητα και γενναιοδωρία. Αυτούς που η ακεραιότητα του χαρακτήρα τους αποκλείει την απληστία, την πλεονεξία, την ακολασία. Αυτούς που έχουν τα χαρακτηριστικά που ανέφερα πριν ώστε να αξίζουν να ονομάζονται άριστοι, επειδή έκαναν ό,τι μπορούσαν ακολουθώντας πάντα τη φύση που ήταν ο καλύτερος οδηγός προς την ευτυχία. Μου φαίνεται ξεκάθαρο ότι γεννιόμαστε και ζούμε φυσικά μέσα στην κοινωνική ομάδα μονάχα όταν είμαστε ενωμένοι και κοντά ο ένας στον άλλο. Έτσι, κατά πρώτο λόγο, οι άνθρωποι έχουν μια τάση για στενότερες επαφές με τους συμπολίτες τους, και φυσικά και με τα μέλη της οικογένειάς τους. Ωστόσο οι σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα σε συγγενικά πρόσωπα είναι εύθραυστες, σε αντίθεση με τη φιλία που μπορεί να είναι μια σχέση πολύ πιο σταθερή. Μπορεί ο γονιός να κρατήσει κρυφές κάποιες πτυ-

χές του χαρακτήρα του από τα παιδιά του, δεν θα να το κάνει όμως στο φίλο του. Αυτή καθαυτή η λέξη «φιλία» χάνει κάθε ιδιαίτερο νόημα αν λείπει το στοιχείο της αφοσίωσης, πράγμα που από την άλλη μεριά δεν ισχύει στις οικογενειακές σχέσεις.

Θα μετρήσει κανείς την πραγματική δύναμη της φιλίας όταν θα δει τον δεσμό που δημιουργεί η φύση ανάμεσα στους ανθρώπους επηρεάζοντάς τους, και που περιορίζεται τελικά ανάμεσα σε δύο πρόσωπα.

VI

Η φιλία δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια σύμπνοια σε πράγματα ανθρώπινα και θεϊκά. Είναι σύμπνοια που την τρέφει η στοργή και η καλή προαίρεση. Αναρωτιέμαι αν οι θεοί πρόσφεραν τίποτε καλύτερο στον άνθρωπο, εκτός βέβαια από τη σοφία. Σίγουρα άλλοι άνθρωποι προτιμούν το χρήμα, άλλοι προτιμούν την υγεία, την εξουσία, τις τιμές. Πολλοί προτιμούν μόνο την ηδονή, αλλά αυτή η τελευταία επιλογή ταιριάζει περισσότερο στην τάξη των χυδαίων ανθρώπων. Όσο για τις προηγούμενες επιλογές είναι αβέβαιες και πρόσκαιρες, εξαρτώνται κυρίως από τα καπρίτσια της τύχης και λιγότερο από τη βούληση του ανθρώπου. Όσο για κείνους που εντάσσουν τη φιλία στην αρετή, το υπέρτατο αγαθό, ασφαλώς έχουν

δίκιο· ακριβώς απ' αυτή την αρετή γεννιέται και αναπτύσσεται η φιλία. Χωρίς αρετή, καμία φιλία δεν είναι δυνατόν να στεριώσει!

Ας δώσουμε λοιπόν στη λέξη αρετή την έννοια που προσλαμβάνει από την καθημερινότητα, στην απλή γλώσσα των ανθρώπων. Ας μην αφήσουμε να απομακρυνθεί από την κυριολεκτική της σημασία με λεκτικούς ακροβατισμούς, όπως κάνουν οι δοκησίσοφοι. Ας θεωρήσουμε ότι οι άριστοι άνδρες, που την λογάρισαν έτσι, ήταν άνθρωποι σαν τον Παύλο Αιμίλιο, τον Κάτωνα, τον Γάλλο, σαν τους Σκιπίωνες και τον Φίλωνα. Η ζωή τους αποτελεί παράδειγμα και σήμερα ακόμη. Ας έχουμε λοιπόν κατά νου αυτούς κι ας αφήσουμε τους άλλους.

Η φιλία ανάμεσα σε άριστους ανθρώπους έχει τέτοια και τόσο μεγάλα πλεονεκτήματα που δεν θα μπορούσα να τα περιγράψω παρά μονάχα επιφανειακά. Και πρώτα απ' όλα πώς μπορεί να είναι η ζωή «άξια να τη ζει κανείς» όπως λέει ο Έννιος, χωρίς την ηρεμία και την αφοσίωση που μπορείς να βρεις στο πρόσωπο ενός φίλου;

Υπάρχει πιο γλυκιά εμπειρία από την παρουσία ενός ανθρώπου στον οποίο μπορείς να τα εκμυστηρευτείς όλα, σαν να μιλάς στον εαυτό σου; Τι να την κάνεις την ευτυχία, όταν δεν έχεις κανέναν να την μοιραστείς; Και πώς θα μπορούσε κανείς ν' αντέξει την κακοτυχία χωρίς το στήριγμα που οι

περισσότεροι από μας αναζητούν; Όλες οι επιθυμίες του ανθρώπου έχουν έναν συγκεκριμένο στόχο: θέλει να αποκτήσει πλούτη για να περνάει καλύτερα, επιζητεί την ισχύ για να κερδίσει το σεβασμό του κόσμου, επιδιώκει τις τιμές για να τον επαινούν, τις ηδονές για να γεύεται την απόλαυση· θέλει να έχει υγεία για να μην υποφέρει και για να αντλεί δυνάμεις από το σφρίγος του σώματος. Η φιλία, αυτή καθαυτή έχει πολλά θετικά στοιχεία. Όποιος τη χρειάζεται, είναι εκεί πάντα παρούσα, δεν αποκλείει κανέναν, δεν είναι ποτέ νωθρή. Όπως λένε, δεν χρειαζόμαστε τόσο τη φωτιά και το νερό, όσο χρειαζόμαστε τη φιλία. Δεν μιλώ φυσικά για μια συνηθισμένη, κοινή, συγκαταβατική φιλία, ανεξάρτητα από τα πλεονεκτήματα που τη συνοδεύουν. Μιλώ για την πραγματική, την ολοκληρωμένη φιλία που ένας πολύ μικρός αριθμός ανθρώπων κατάφερε να κατακτήσει. Κάνει την ευτυχία ακόμη μεγαλύτερη και τη δυστυχία λιγότερο οδυνηρή γιατί μοιράζει το βάρος της..

VII

Ετσι η φιλία, με τα αναρίθμητα πλεονεκτήματα και την αξία που έχει, υπερβαίνει όλες τις υπόλοιπες αξίες, κάνει το μέλλον να φαντάζει αισιόδοξο και δεν αφήνει το πνεύμα να λιποψυχίσει

ή να υποκύψει. Όλοι βλέπουν μέσα στον αληθινό φίλο μίαν άλλη πτυχή του εαυτού τους, εξιδανικευμένη. Χάρη στη φιλία όσοι έχουν φύγει δεν λείπουν ποτέ από κοντά μας, οι φτωχοί γίνονται πλούσιοι, οι αδύναμοι γίνονται ισχυροί και — αυτό είναι βέβαια ακόμη πιο δύσκολο να το φανταστούμε — οι νεκροί φίλοι εξακολουθούν νοερά να ζουν ανάμεσά μας και να μας προκαλούν τη λύπη (για το χαμό τους) αλλά και τον σεβασμό. Έτσι οι νεκροί μοιάζουν ευτυχισμένοι στο θάνατό τους και οι ζωντανοί αντάξιοι των εγκωμίων που δέχονται. Κοντολογίς, αν οι άνθρωποι απέρριπταν τον φυσικό δεσμό της φιλίας με τα τόσο έντονα συναισθήματα, δεν θα στεκόταν όρθιο τίποτε, ούτε σπίτι μήτε πολιτεία.

Ούτε και η ενασχόληση με τη γεωργία θα βοηθούσε τον αγώνα για επιβίωση. Ακόμη κι αν κάποιος αμφιβάλλει γι' αυτό, αρκεί να σκεφτεί τις διαμάχες, τις διαφωνίες που χωρίζουν τους ανθρώπους και θα καταλάβει την ευεργετική δύναμη της φιλίας και της συνεργασίας. Ποια οικογένεια θα ήταν στέρεα δεμένη, ποια πόλη αρκετά ισχυρή ώστε να αντέξει τις αντιπαλότητες και τους σπαραγμούς; Ορίστε τι μας κάνει να εκτιμούμε την αξία της φιλίας.

Διηγούνται ότι ο φιλόσοφος Εμπεδοκλής από τον Ακράγαντα έλεγε σε ελληνικούς στίχους ότι στον κόσμο όλα όσα είναι στερεά οφείλουν τη συ-

νοχή τους στη «φιλότητα», δηλαδή στην αγάπη. Επίσης ότι η κινητήρια δύναμη που οδηγεί στο χωρισμό είναι το «νείκος». Οι θνητοί λοιπόν ακολουθούν αυτή την ιδέα και ερευνούν για αποδείξεις. Επομένως, όταν κάποιος πιστεύει στη φιλία, εκτίθεται σε κινδύνους ή τους μοιράζεται. Και ποιος δεν θα αποδεχόταν την άποψη αυτή, ποιος δε θα τη χειροκροτούσε με ενθουσιασμό; Πρόσφατα συνέβη να χειροκροτήσουν από όλες τις κερκίδες το τελευταίο έργο του Μάρκου Πακούβιου, που ήταν φιλοξενούμενός μου και φίλος. Σ' αυτό του το έργο, ο βασιλιάς δεν γνώριζε ποιος ήταν ο Ορέστης και ποιος ο Πυλάδης. Για να σώσει τον φίλο του από τον θάνατο ο Πυλάδης παρίστανε τον Ορέστη, ενώ ο Ορέστης από την άλλη μεριά επαναλάμβανε ποιος ήταν, προσπαθώντας να πει την αλήθεια. Όλοι οι θεατές σηκώθηκαν όρθιοι χειροκροτώντας τη συγκεκριμένη σκηνή. Αν ήταν μια σκηνή από την ζωή μας, τι θα κάναμε άραγε; Θα βλέπαμε την αληθινή, βαθιά εκδήλωση της ανθρώπινης φύσης. Θα νιώθαμε ανίκανοι για τέτοιες υψηλές πράξεις, που οι άνθρωποι χαιρετίζουν μέσα από αυτές το μεγαλείο της ανθρώπινης ψυχής. Λοιπόν, νομίζω ότι εξήγησα αρκετά, όλα όσα πιστεύω για τη φιλία. Αν υπάρχει κάτι ακόμη να πούμε — και σίγουρα θα υπάρχει — πρέπει να απευθυνθείτε στους ειδικούς.

ΦΑΝΝΙΟΣ: Α, όχι! Περιμένουμε να μας πεις κι άλλα. Πολλές φορές ρώτησα τους ειδικούς και τους παρακολούθησα, αλλά το μάθημά σου έχει άλλο ενδιαφέρον.

ΣΚΑΙΟΛΑΣ: Δεν θα το έλεγες αυτό, Φάννιε, αν ήσουν τότε στον κήπο του Σκιπίωνα και είχες ακούσει την κουβέντα που κάναμε με θέμα την πολιτική. Αν έβλεπες πόσο σθεναρά υπερασπίστηκε τη δικαιοσύνη ανταπαντώντας στη ρητορική διάλεξη του Φίλωνα!

ΦΑΝΝΙΟΣ: Μα και βέβαια! Ένας άνθρωπος τόσο δίκαιος ήταν επόμενο να υπερασπιστεί με μεγάλη ευκολία τη δικαιοσύνη.

ΣΚΑΙΟΛΑΣ: Και η φιλία; Για κάποιον που πέρασε τη ζωή του καλλιεργώντας τη φιλία με αφοσίωση, υπομονή και ειλικρίνεια, όταν η έννοια «φιλία» του οφείλει τη φήμη της, δεν εννοείται ότι θα ήταν ένα εύκολο θέμα για συζήτηση;

VIII

ΛΑΙΛΙΟΣ: Τι επιμονή! Δεν αξίζει τόσο ενδιαφέρον. Όμως μου είναι δύσκολο ν' αντισταθώ στη θέληση των φίλων μας και στην υπομονή τους. Άλλωστε, η πρόθεση σας είναι αγαθή. Συχνά, όταν σκέφτομαι τη φιλία, αναρωτιέμαι τι είναι αυτό που ωθεί τον άνθρωπο να ψάξει να τη βρει. Μήπως είναι η αδυναμία ή η ένδεια που μας σπρώχνει να

βρούμε στήριγμα στη φιλία; Η ελπίδα ότι ένα αμοιβαίο αίσθημα θα μας βοηθήσει να πετύχουμε κάτι, που αν το κάναμε μόνοι μας θα ήταν μέτριο; Η αγάπη, απ' όπου παίρνει η φιλία¹⁰ το όνομά της, στην πραγματικότητα είναι μια πρωτόγονη ορμή που την ενεργοποιεί η συμπάθεια προς κάποιο πρόσωπο. Σίγουρα ο καθένας μπορεί να κερδίσει από μια φιλία έστω και προσποιητή που τις περισσότερες φορές αποβλέπει σε κάποια άμεση ωφέλεια. Όμως στην πραγματική φιλία δεν υπάρχει ίχνος ψεύδους ή απάτης: υπάρχει μόνο αλήθεια και ειλικρίνεια.

Κατά τη γνώμη μου, μητέρα της φιλίας είναι η φύση και όχι η ανάγκη. Υπάρχει μια φυσική κλίση της ψυχής, μια τάση να αγαπήσουμε και σ' αυτό το συναίσθημα δεν εμπεριέχεται ο υπολογισμός και το συμφέρον. Θα μπορούσε κανείς να το διαπιστώσει αυτό και στα ζώα ακόμη. Στην πραγματικότητα βλέπουμε πώς δείχνουν την αγάπη στα μικρά τους και πώς εκείνα με τη σειρά τους δέχονται αυτή την τρυφερότητα. Αυτή η έκφραση αγάπης και φροντίδας είναι ακόμη πιο φανερή στον άνθρωπο. Πρώτα απ' όλα, ανάμεσα σε παιδιά και γονείς, γεννιέται ένα συναίσθημα που τίποτε —εκτός κι αν συμβεί ανεπανόρθωτη ζημιά— δεν μπορεί να σβήσει. Είναι ένα συναίσθημα που το συναντάμε, το βλέπουμε σε ανθρώπους του δικού

μας χαρακτήρα που αναμφίβολα ταιριάζει στις δικές μας απαιτήσεις, αφού βλέποντάς τον διακρίνουμε να λάμπει μέσα του η αίσθηση του καθήκοντος και η αρετή.

Τελικά δεν υπάρχει πιο ωραίο πράγμα από την αρετή και απόδειξη αυτού του γεγονότος είναι ότι όλοι εκτιμάμε και αγαπάμε κάποιον για την αρετή του, την εντιμότητα του, ακόμη κι αν δεν τον έχουμε γνωρίσει προσωπικά. Ποιος δεν φέρνει στο νου του με συμπάθεια τον Γάιο Φαβρίκιο ή τον Μάνιο Κούριο ακόμη κι αν δεν τους έχει γνωρίσει; Και ποιος από ένστικτο δεν θεωρεί αντιπαθητικό τον Ταρκύνιο τον Υπερήφανο, τον Σπούριο Κάσσιο Βικελίνο ή τον Σπούριο Μέλιο; Για να σώσουμε την Ιταλία από την υποδούλωση σε ξένους, πολεμήσαμε με δύο προεξάρχοντες του πολέμου: τον Πύρρο και τον Αννίβα. Χάρη στην εντιμότητά του, ο πρώτος μάς ήταν ιδιαίτερα συμπαθής· αντίθετα ο δεύτερος ήταν αυταρχικός και γι' αυτό μισήθηκε απ' όλους.

IX

Αν οι μικρές αρετές κάποιων αγνώστων μάς κάνουν να τους συμπαθήσουμε έστω κι όταν οι άνθρωποι αυτοί είναι εχθροί μας, πώς θα ήταν ποτέ δυνατόν να μην ξεχωρίσουμε την αρετή και την τιμιότητα των φίλων; Συμφωνώ κι εγώ πως

όταν κάποιος προσφέρει τις υπηρεσίες του, τον βλέπουν όλοι με συμπάθεια και με εκτίμηση, ιδιαίτερα όταν οι σχέσεις γίνονται πιο στενές. Όταν προστεθεί και το συναίσθημα, τότε πολύ γρήγορα η απλή συμπάθεια γίνεται αγάπης φλόγα.

Πάντως πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η φιλία μπορεί να γεννηθεί κι από μια μορφή αδυναμίας, κυρίως από την επιθυμία κάποιου να δει τις επιθυμίες του να εκπληρώνονται. Κι αυτό είναι κάτι που πραγματικά την ευτελίζει. Θα τολμούσα να πω ότι είναι σαν να στρεβλώνουμε τη φιλία τοποθετώντας την κάπου ανάμεσα στην έλλειψη και στην ανάγκη. Γιατί, αν ήταν έτσι, τότε και οι πιο εξαθλιωμένοι άνθρωποι θα ήταν οι καλύτεροι αποδέκτες της φιλίας. Η πραγματικότητα είναι εντελώς διαφορετική.

Αυτός που έχει μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στον εαυτό του, αυτός που είναι θωρακισμένος με αρετή και σοφία, που δεν έχει ανάγκη από κανέναν και ξέρει ότι διαθέτει ποιότητα χαρακτήρος, αυτός ακριβώς είναι εκείνος που μπορεί να ασκήσει την τέχνη τού να κερδίζει φίλους και να τους διατηρεί. Άρα λοιπόν; Ήμουν τάχα χρήσιμος στον Σκιπίωνα τον Αφρικανό; Καθόλου. Αντίθετα, εγώ είχα ανάγκη της φιλίας του. Τον θαύμαζα για τα χαρίσματά του κι εκείνος αναμφίβολα δεν είχε καθόλου άσχημη γνώμη για μένα· με εκτιμούσε, θαρρώ.

Έτσι αρχίσαμε να κάνουμε παρέα και με τη συχνή επαφή η συμπάθεια του ενός προς τον άλλο μεγάλωσε. Στη συνέχεια τα οφέλη που αποκομίσαμε και οι δύο ήταν αναρίθμητα και ανεκτίμητα· πάντως, σίγουρα δεν ήταν αιτία της αμοιβαίας συμπάθειάς μας η φιλοδοξία να αποκομίσουμε ακριβώς αυτά τα οφέλη.

Όταν ήμαστε γενναιόδωροι και εξυπηρετικοί, δεν περιμέναμε την ανταπόδοση. Δεν περιμέναμε ανταλλάγματα. Ήμαστε γενναιόδωροι από φυσικού μας. Άρα λοιπόν, θα πρέπει να πούμε ότι δεν πρέπει κανείς να επιζητά τη φιλία μόνο και μόνο επειδή προσβλέπει σε κάποιο κέρδος που πηγάζει από αυτή καθαυτή τη σχέση.

Πόρω απέχουμε από τους ανθρώπους εκείνους που, σαν τα ζώα, δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να επιδίδονται μονάχα στο κυνήγι της ηδονής. Αυτό όμως δεν είναι παράξενο. Πώς είναι δυνατόν να έχουν την ικανότητα να ενστερνιστούν μια ιδέα τόσο υψηλή, έξοχη, θεϊκή, άνθρωποι που έχουν υπολογιστικά κίνητρα; Ας τους αφήσουμε λοιπόν έξω από τις κουβέντες μας και ας συνειδητοποιήσουμε τούτο: η φύση είναι εκείνη που μας ωθεί στη φιλία και στη συμπάθεια όταν η εντιμότητα είναι δεδομένη. Όταν λοιπόν κανείς τη συναντήσει, δένεται με το πρόσωπο που την εμπνέει και αρχίζει να το αγαπά. Χαίρεται από την παρουσία

του και τον χαρακτήρα του. Ευχαριστεί την τύχη για ένα αμοιβαίο συναίσθημα και βιάζεται να ανταποδώσει περισσότερα απ' όσα πιστεύει. Είναι ευτυχής για μια τέτοια ευγενή άμιλλα. Να από ποια στοιχεία πηγάζει η φιλία. Συνεπώς, η αυθεντική φιλία προέρχεται από τη φύση την ίδια κι όχι από την ανάγκη μας να καλύψουμε κάποιες αδυναμίες μας. Αν γεννιόταν από το συμφέρον τότε θα διαλυόταν εξ αιτίας των αντικρουομένων συμφερόντων. Όμως η φύση είναι ανεπηρέαστη και οι αληθινές φιλίες είναι απρόσβλητες. Να λοιπόν, ποια είναι η πηγή της φιλίας. Ίσως όμως εσείς να έχετε διαφορετικές ιδέες.

ΦΑΝΝΙΟΣ: Όχι, όχι, συνέχισε, Λαίλιε! Και θα απαντήσω εγώ για λογαριασμό του Σκαιοόλα μια και είμαι ο μεγαλύτερος.

ΣΚΑΙΟΛΑΣ: Σύμφωναι. Σε ακούμε.

X

ΛΑΙΛΙΟΣ: Ορίστε, αγαπημένοι μου φίλοι, ποια ήταν τα θέματα που συχνά συζητούσαμε ο Σκιπίωνας κι εγώ, αναφορικά με τη φιλία. Αντίθετα από αυτό που θα σας πω σε λίγο, εκείνος πίστευε ότι τίποτε δεν είναι πιο δύσκολο από το να κρατήσεις μια φιλία μέχρι τον θάνατο. Συμβαίνει συχνά, έλεγε, τα συμφέροντα να διαφοροποιούνται, οι πολιτικές απόψεις να μην συγκλίνουν πάντα, οι

χαρακτήρες να διαμορφώνονται από τις επιρροές που δέχεται κανείς, από την ηλικία και τη δυστυχία ακόμα. Έφερνε σαν παράδειγμα τις φίλιες της παιδικής ηλικίας που λησμονούνται με την μετάβαση στο επόμενο ηλικιακό στάδιο.

Συμβαίνει καμιά φορά αυτές να παρατείνονται και μέχρι την ενηλικίωση ώσπου ο ανταγωνισμός για την επίτευξη του τέλειου γάμου να φέρνει σε ρήξη τους φίλους. Ακόμη κι οι φίλιες που κρατούν πολύ καιρό, δοκιμάζονται πολύ, ειδικά όταν οι φίλοι διεκδικούν κάποιο δημόσιο αξίωμα. Γιατί στη φιλία ο χειρότερος κίνδυνος είναι το δέλεαρ του κέρδους, ενώ ο μεγαλύτερος κίνδυνος είναι ασφαλώς η δίψα για δόξα και τιμές, πράγματα που συχνά οδηγούν σε σφοδρό μίσος. Αυτοί οι ανταγωνισμοί γεννιούνται από έντονες διαφωνίες μερικές φορές, και για να είμαστε ακριβείς, τη στιγμή που κάποιος ζητάει από τον φίλο του υποστήριξη ή του ζητάει να αδικήσει για χάρη του κάποιον άλλον άνθρωπο. Όσοι αρνούνται να υποκύψουν σε τέτοιες απαιτήσεις, πράττουν σωστά αν και από την άλλη μεριά κατηγορούνται από τους συντρόφους τους ότι πρόδωσαν τη φιλία που τους έδενε. Όσο για τους άλλους, εκείνους που τολμούν να ζητούν παράλογα πράγματα, ομολογούν αυτοστιγμεί ότι είναι έτοιμοι για οποιαδήποτε άθλια ενέργεια. Αυτές οι αντιπαραθέσεις καταστρέφουν τις μεγαλύτερες φιλίες και οδη-

γούν σε αιώνια μίσση. Επίσης, αυτές οι μάταιες ενέργειες, θα έλεγα, καταστρέφουν τα θεμέλια της φιλίας. Είναι τόσα πολλά τα παραδείγματα που, κατά την άποψη του Σκιπίωνα η σύνεση δεν είναι αρκετή για να διατηρήσει τη φιλία· πρέπει να την ευνοήσει και η τύχη.

Ας δούμε τώρα από την αρχή, αν θέλετε, μέχρι πού μπορεί να φτάσει η φιλία. Αν ο Κοριο-λανός¹¹ είχε φίλους, θα μπορούσαν άραγε, για να αποδείξουν την πίστη τους στη φιλία, να πάρουν κι εκείνοι τα όπλα, να σταθούν στο πλευρό του και να στραφούν μαζί ενάντια στην ίδια τους την πατρίδα; Και όταν ο Βεκελλίνος, όταν ο Μέλιος συνωμοτούσαν για να γίνουν βασιλιάδες, έπρεπε τάχα οι φίλοι τους να τους δώσουν κάθε δυνατή βοήθεια;

Ο Τιβέριος Γράχχος έμεινε μόνος, αφού τον εγκατέλειψαν ο Κόιντος Τουβήρων και οι συνομηλικοί του, όταν θέλησε να αποκαταστήσει τη δημοκρατία. Όσο για τον Γάιο Βλόσσιο από την Κύμη, αγαπητέ μου Σκαιόλα, που φιλοξενήθηκε από την οικογένειά σου, ήρθε να με παρακαλέσει να μεσολαβήσω για λογαριασμό του, αφού είμαι σύμβουλος των υπάτων. Και για να με πείσει, ανέφερε πόσο πολύ θαύμαζε τον Τιβέριο Γράχχο. Ήταν τόσο δυνατός αυτός ο θαυμασμός, μου έλεγε, που θα ήταν πρόθυμος να κάνει ό,τι θα του υποδείκνυε εκείνος. Τότε εγώ του αντέταξα:

«Κι αν σου ζητούσε να βάλεις φωτιά στο Καπιτώλιο; Θα το έκανες;»

«Α, μου απάντησε, δεν θα μου ζητούσε ποτέ κάτι τέτοιο. Αλλά κι αν το έκανε, εγώ θα υπάκουα».

Αναλογιστείτε το βάρος της απάντησής του! Ναι, μα τον Ηρακλή, αυτά μου είπε, κι ακόμη χειρότερα. Δεν μιμήθηκε μόνο την τόλμη του Τιβέριου Γράκχου. Δεν συναίνεσε απλά στις ενέργειές του, εμπνεύστηκε κιόλας από αυτές. Τούτη η τρέλα τον ανάγκασε —είχε αλλοφρονήσει από τον φόβο— να δραπετεύσει στην Ασία, όπου και του ανατέθηκε καινούρια αποστολή. Πήγε όμως με το μέρος του εχθρού και πλήρωσε πολύ ακριβά το έγκλημα που διέπραξε απέναντι στο κράτος. Του άξιζε η τιμωρία.

Δεν μπορεί κανείς στο όνομα της φιλίας να δικαιολογεί τόσο ακραίες πράξεις. Αν η φιλία γεννιέται από την εκτίμηση προς την αρετή, είναι επόμενο να πεθαίνει όταν η αρετή πάψει να υπάρχει.

Αν επιλέγαμε να βάλουμε ένα τέλος σε όλες τις απαιτήσεις των φίλων μας και να πετυχαίνουμε απ' αυτούς ό,τι θέλουμε, χωρίς όμως να κάνουμε το παραμικρό σφάλμα, τότε θα αποδεικνύαμε ότι η αρετή μας είναι άτρωτη. Ας μιλήσουμε λοιπόν για πραγματικούς φίλους, για ανθρώπους που μπορεί να συναντήσει κάποιος στη διάρκεια των καθημε-

ρινών δραστηριοτήτων του, για ιστορίες, δηλαδή, που μας έχουν μεταφέρει άλλοι από την εμπειρία τους. Να αντλήσουμε παραδείγματα από την καθημερινότητα και να επιλέξουμε αυτόν που επέδειξε περισσότερη φρόνηση.

Οι γονείς μας μάς έλεγαν ότι ο Αιμίλιος Πάπος και ο Λούσκινος ήταν στενοί φίλοι. Ανέλαβαν δύο φορές το αξίωμα του υπάτου την ίδια χρονιά μαζί και ταυτόχρονα και το αξίωμα του τιμητή. Η σχέση που τους συνέδεε με τον Μάνιο Κούριο και τον Τιβέριο Κορουνκάνιο, φίλοι αγαπημένοι κι αυτοί, πέρασε στην ιστορία. Δεν μπορεί κανείς να φανταστεί τον έναν χωρίς τον άλλο, ούτε για μια στιγμή. Ούτε και μπορεί κανείς να σκεφτεί ότι πέρασε ποτέ από το μυαλό του ενός να ζητήσει από τον άλλο να κάνει κάτι παράνομο ή ανέντιμο, ή κάτι που ήταν αντίθετο προς το κρατικό συμφέρον. Είναι αναγκαίο, όταν πρόκειται για ανθρώπους τέτοιου ηθικού αναστήματος, να έχουμε υπόψη μας ότι αυτός που θα τολμούσε να απαιτήσει από τον άλλον κάτι τέτοιο, δεν θα πετύχαινε τίποτε, εφ' όσον γνωρίζει πως στη θέση του είναι απαράδεκτο να προβάλει ένα τέτοιο αίτημα. Τον Τιβέριο Γράκχο συγκράτησαν ο Γάιος Κάρβων, ο Γάιος Κάτων και ο αδερφός του Γάιος Γράκχος (αυτός ο τελευταίος εξαγριώθηκε πολύ τώρα, ενώ παλιότερα ήταν πιο ήπιος¹²).

Ας αποδώσουμε λοιπόν στη φιλία τούτο τον ιερό νόμο: να μην απαιτούμε από τον φίλο πράξεις ατιμωτικές και να μη δεχόμαστε ούτε κι εμείς να κάνουμε τίποτε το ατιμωτικό για χάρη του. Να επιβεβαιώσουμε ότι οποιαδήποτε ενέργεια κατά του κράτους που γίνεται εν ονόματι της φιλίας, είναι απαράδεκτη και άτιμη. Δυστυχώς η μορφή που έχουμε δώσει στο κράτος, αγαπητοί μου Φάννιε και Σκαιόλα, μας υποχρεώνει να προβλέψουμε εκ των προτέρων και μακροπρόθεσμα τους κινδύνους που απειλούν τη δημοκρατία, η οποία έχει κιόλας απομακρυνθεί πάρα πολύ από την κατεύθυνση και τον προσανατολισμό που της είχαν δώσει οι πρόγονοί μας.

Ο Τιβέριος Γράκχος αποφάσισε να διεκδικήσει τον θρόνο¹³, αλλά είχε κυβερνήσει αποτελεσματικά για λίγους μόνο μήνες. Άραγε ο ρωμαϊκός λαός αντιλήφθηκε ποτέ την πραγματικότητα έξω από το να λέει ναι ή όχι; Δεν μπορώ να μην συγκινούμαι στη θύμηση του Πόπλιου Σκιπίωνα, όταν αναλογίζομαι τον τρόπο με τον οποίο φίλοι και συγγενείς ακολούθησαν το παράδειγμά του μετά τον θάνατό του. Τώρα, όσον αφορά τον Κάρβωνα, αυτόν τον υποστηρίξαμε με κάθε τρόπο, εξαιτίας της πρόσφατης εκτέλεσης του Τιβέριου Γράκχου. Κι εδώ που τα λέμε τι να περιμένουμε από τη δημαρχία του Γάιου Γράκχου; Δεν μου αρέσει να κινδυνολογώ

κάνοντας προβλέψεις για το μέλλον. Πάντως το κακό κερδίζει σιγά σιγά την εξουσία και φέρνει την καταστροφή. Δείτε τι έγινε στο παρελθόν. Θυμάστε στις εκλογές πόσο κακό έκανε ο νόμος του Γαβινίου! Και μετά ήρθε ο νόμος του Κάσσιου, δυο χρόνια αργότερα! Δυστυχώς μου φαίνεται ότι ο λαός έχει αποκοπεί εντελώς από τη σύγκλητο και ο όχλος λύνει τα μεγάλα του προβλήματα σύμφωνα με αυτό που του επιτάσσει η φαντασία του. Έτσι προκαλεί ακόμη περισσότερα προβλήματα αντί να βρει λύση για τα ήδη υπάρχοντα.

Θα μου πείτε, ωστόσο, γιατί αυτές οι απαισιόδοξες σκέψεις; Επειδή κανείς δεν ρίχνεται σε τέτοιες περιπέτειες χωρίς συμμάχους. Να λοιπόν ποια συμβουλή δίνω στους τίμιους νέους. Αν, για κακή τους τύχη βρεθούν σε παρόμοια περίσταση, να μην θεωρήσουν ότι είναι υποχρεωμένοι να μείνουν στο πλευρό των φίλων τους, εφ' όσον αυτοί διαπράττουν σφάλματα, πραγματικά πολύ σοβαρά. Πρέπει μάλιστα να τιμωρήσουν εκείνους που θα κριθούν καταχραστές ή υπεξαιρέτες, να μην φανούν καθόλου επιεικείς απέναντι σε όσους διαπράττουν εγκλήματα κατά της πατρίδος.

Υπήρχε στην Ελλάδα άνδρας πιο σπουδαίος και πιο ισχυρός από τον Θεμιστοκλή; Αυτός ο μεγάλος στρατηγός που ελευθέρωσε την Ελλάδα από τους Πέρσες, υπήρξε θύμα του φθόνου των

φίλων του. Εξορίστηκε και, επειδή δεν μπορούσε να ανεχτεί την αδικία και την αχαριστία της πατρίδας του, έκανε ό,τι ακριβώς και ο Κοριολανός στα είκοσί του χρόνια. Όμως κανείς τους δεν βρήκε οπαδούς πρόθυμους να πολεμήσουν την ίδια τους την πατρίδα. Και οι δυο αυτοί άνδρες, τελικώς επέλεξαν την αυτοκτονία¹⁴.

Φίλοι που συμπεριφέρονται ως κακοί πολίτες πηγαίνοντας κόντρα στους νόμους της πατρίδας τους, δεν μπορούν να δικαιολογούν τις πράξεις τους επικαλούμενοι τη φιλία. Πρέπει να αντιστέκεται κανείς ακόμη κι όταν του ασκούνται ισχυρές πιέσεις στο θέμα αυτό. Επιτέλους, κανένας να μην πιστεύει ότι είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει στα τυφλά τον φίλο του όταν εκείνος παίρνει τα όπλα εναντίον της πατρίδας! Με την πορεία που έχουν πάρει τα πράγματα, πολύ φοβούμαι ότι θα βλέπουμε συχνά τέτοια φαινόμενα στο μέλλον. Και για να έρθουμε στο παρόν, ομολογώ ότι ανησυχώ για το μέλλον της δημοκρατίας κι αναρωτιέμαι τι θα γίνει μετά τον θάνατό μου.

XIII

Θα υπογραμμίσουμε τον πρώτο και βασικό νόμο της φιλίας που είναι ο εξής: να μη ζητάμε από τους φίλους μας παρά μονάχα έντιμα πράγματα, να μην τους προσφέρουμε παρά μονάχα

έντιμες υπηρεσίες χωρίς να περιμένουμε να μας το ζητήσουν, να είμαστε πάντοτε ενθουσιώδεις κι όχι αναποφάσιστοι, να τολμούμε να δώσουμε τη συμβουλή μας με ειλικρίνεια. Πρέπει κανείς να δίνει συνετές συμβουλές στους φίλους του και να χρησιμοποιεί την επιρροή που ασκεί πάνω τους για να εκφράσει ξεκάθαρες απόψεις και κυρίως πειστικές, όταν το απαιτούν οι περιστάσεις.

Κάποια άτομα που στην Ελλάδα θεωρούνται σοφοί, έχουν διατυπώσει σχετικά με το ζήτημα της φιλίας θεωρίες, κατά την άποψή μου αλλόκοτες. Αλλά εδώ που τα λέμε, δεν υπάρχουν θέσεις που να μην μπορούν να τις δικαιολογήσουν αυτοί με τις σοφιστείες τους! Μερικοί εκτιμούν ότι πρέπει να αποφεύγουμε φιλίες υπερβολικές¹⁵ κι αυτό για να μη στενοχωρούμαστε και να μην ανησυχούμε για τους άλλους, αλλά να κοιτάζουμε μονάχα τα προβλήματα που μας απασχολούν. Πιστεύουν ότι σου κοστίζει ακριβά όταν ανακατεύεσαι στις υποθέσεις τους. Επίσης θεωρούν ότι αξίζει να κρατάς τα γκέμια της φιλίας σφιχτά ή να τ' αφήνεις χαλαρά, όταν εσύ κρίνεις ότι πρέπει. Για να ζήσει κάποιος ευτυχισμένα, λένε, πρέπει να είναι ήρεμος και γαλήνιος. Το πνεύμα δεν μπορεί να βρει την ηρεμία και τη γαλήνη όταν κάποιος νοιάζεται να βρει λύσεις για τα προβλήματα των πολλών.

Από την άλλη πάλι μεριά, λένε, υπάρχουν κι

εκείνοι που υποστηρίζουν θέσεις πολύ πιο κυνικές· πριν λίγο ανέφερα ένα ανάλογο παράδειγμα. Αυτοί ισχυρίζονται ότι στη φιλία πρέπει κάποιος να επιζητεί τη βοήθεια και την προστασία κι όχι την ευδαιμονία ή την αγάπη. Οι αδύναμοι, αυτοί που έχουν μικρές αντιστάσεις, είναι εκείνοι που αναζητούν τη φιλία. Έτσι λοιπόν οι γυναίκες περισσότερο από τους άντρες, οι φτωχοί περισσότερο από τους πλούσιους, οι δυστυχισμένοι περισσότερο από αυτούς που παριστάνουν τους ευτυχισμένους, ψάχνουν να βρουν προστασία και στήριγμα μέσα από τη φιλία.

Τι αξιοθαύμαστη σοφία, αλήθεια! Αποκλείοντας τη φιλία από τη ζωή σου είναι σαν να αποκλείεις έναν φωτεινό κόσμο. Οι αθάνατοι θεοί δεν μας έδωσαν τίποτε καλύτερο ή πιο ευχάριστο σε τούτη τη ζωή! Ποια είναι λοιπόν η υποτιθέμενη γαλήνη, φυσικά με ελκυστική εμφάνιση, αλλά που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι απωθητική; Με το να μην ασχολούμαστε με σοβαρά θέματα δεν αποφεύγουμε τις ευθύνες, ούτε και γλιτώνουμε απ' αυτές με το να τις απαρνιόμαστε τελείως. Αν αποποιούμαστε τις ευθύνες μας, αποποιούμαστε ταυτόχρονα και την αρετή, γιατί αυτή πολύ συχνά προκαλεί βάσανα, αφού περιφρονεί και απεχθάνεται όσα πηγαίνουν κόντρα σ' αυτήν: έτσι η καλοσύνη απεχθάνεται την κακία, η εγκράτεια

την ορμή, το θάρρος την ατολμία. Για το λόγο αυτό βλέπουμε τους δίκαιους να αδικούνται, τους θαρραλέους να αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση, τους ενάρετους να δέχονται την επίθεση των διεφθαρμένων. Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των καλών καγαθών ανθρώπων να «τρέφονται» με το καλό και να υποφέρουν από το κακό.

Είναι αλήθεια ότι ο σοφός άνθρωπος είναι ευαίσθητος στην ηθικό πόνο — δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε για κανένα λόγο ότι η ψυχή του διατηρεί την ευαισθησία της— πώς λοιπόν να αποκλείσει από τη ζωή του κάθε φιλία μόνο και μόνο για να αποφύγει τις μικρολύπες της ζωής; Όποιος καταπιέζει κάθε συναίσθημα, ποια θα είναι η διαφορά, όχι πια του ανθρώπου από τα ζώα, αλλά του ανθρώπου από ένα κούτσουρο, από μια πέτρα ή από οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο; Ας κλείσουμε τ' αφτιά μας σ' αυτούς που λένε ότι η αρετή είναι σκληρό πράγμα, απροσπέλαστη σαν σιδερένιος θώρακας, αφού σε πολλές περιπτώσεις, στην φιλία για παράδειγμα, αποδεικνύεται πολύ γλυκιά και εύκολη να επιτευχθεί, προσφέρει τέρψη, κι όταν πρόκειται για την ευτυχία ενός φίλου, μπορεί να γίνεται ασπίδα κόντρα στις επιθέσεις του κακού που εκείνος δέχεται. Όσο για την ανησυχία που νιώθουμε για τους φίλους μας, ε, δεν είναι λόγος

αυτός για να αποκλείσει κανείς τη φιλία από τη ζωή του! Ούτε και είναι λογικό να αποκηρύξει τις αρετές επειδή τις θεωρεί υποχρεώσεις και μάλιστα δυσάρεστες.

XIV

Όπως σας είπα προ ολίγου, η φιλία αναδύεται εκεί που εκδηλώνεται δυναμικά ένα ισχυρό δείγμα αρετής που ελκύει όμοιες στη σύνθεση ψυχές· κι όταν συμβαίνει αυτό, αμέσως μετά έρχεται αναπόφευκτα το συναισθηματικό δέσιμο.

Ποιος θα ήταν τόσο τρελός ώστε να αφήσει τον εαυτό του να παρασυρθεί από πράγματα μάταια, όπως οι τιμές, η δόξα, τα ωραία έπιπλα, τα ωραία ρούχα και τα στολίδια, ποιός δεν θα γοητευόταν από κάποιον άνθρωπο που διαθέτει σπινθηροβόλο πνεύμα, που είναι ικανός να αγαπήσει και να ανταποδώσει την αγάπη που του προσφέρουν; Δεν υπάρχει μεγαλύτερη ικανοποίηση από την ανταπόδοση στην καλοσύνη, από την αλληλεγγύη και την αφοσίωση.

Και φυσικά δεν πρέπει να παραλείψουμε να προσθέσουμε ότι δεν υπάρχει γλυκύτερο συναίσθημα απ' αυτό που νιώθει κανείς όταν μια φιλία γεννιέται. Νιώθεις ότι οι ευγενικές ψυχές αγαπούν όμοιους τους, συναναστρέφονται μαζί τους και τους θεωρούν πλέον σαν φυσικά τους αδέρφια.

Ο άνθρωπος έχει πολύ μεγάλη λαχτάρα κι ανάγκη να γνωρίζει ομοίους του. Να γιατί, Φάννιε και Σκαιόλα, μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι οι ευγενικοί άνθρωποι ψάχνουν ο ένας στον άλλον, όλα εκείνα τα καλά καγαθά στοιχεία, την ευγένεια και τη χάρη, που αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία οικοδομείται η φιλία. Κι αυτή η ευγένεια έχει αντίκτυπο και στον περίγυρό μας. Η αρετή χαρακτηρίζει τους ξεχωριστούς ανθρώπους. Δεν έχει καμμία σχέση με τον εγωισμό και την έπαρση. Έχει δε την τάση να προστατεύει λαούς ολόκληρους και να προωθεί καλύτερα τα συμφέροντά τους, πράγμα που, φυσικά, δεν θα γινόταν αν απέρριπτε την αγάπη προς τους άλλους.

Όσοι πάλι στρέφονται στην φιλία παρακινούμενοι μόνο από το συμφέρον και την ανάγκη, χάνουν τη μεγαλύτερη προσφορά της. Αυτό που μας γοητεύει όλους δεν είναι το όφελος και το κέρδος που εισπράττει κανείς από τον φίλο, αλλά το ίδιο το συναίσθημα της αγάπης που προσφέρει η αληθινή φιλία. Αυτό που ένας φίλος μας προσφέρει δεν μας κάνει ευτυχείς παρά μόνο όταν προσφέρεται με αγάπη. Είναι, αναμφίβολα, πολλοί εκείνοι που καλλιεργούν και διατηρούν φιλίες από ανάγκη.

Αντίθετα, αποδεικνύονται πιο γενναιόδωροι και πιο αφοσιωμένοι εκείνοι που, χάρη στα πλούτη τους και την αφθονία των αγαθών τους, χάρη

και στην αρετή τους βεβαίως — που είναι και το αγαθό το πολυτιμότερο όλων — δεν εξαρτώνται από μια σχέση φιλίας. Πάντως θα έλεγα, ότι δεν είναι πάντοτε καλό να μη λείπει τίποτε απολύτως από τους φίλους μας. Πώς θα μπορούσε η φιλία μου με τον Σκιπίωνα να διαρκέσει, αν τόσο εν καιρώ ειρήνης όσο και εν καιρώ πολέμου ο Σκιπίωνας δεν χρειαζόταν ποτέ τη βοήθεια ή τις συμβουλές μου; Άρα λοιπόν, η φιλία δεν απορρέει από το κέρδος, αλλά αντίθετα, ο καθένας έχει να αποκομίσει κάποιο κέρδος από τη φιλία.

XV

Επομένως δεν πρέπει να ακούμε αυτούς που οι ηδονές τους έχουν κάνει μαλθακούς¹⁶. Ειδικά όταν ομιλούν περί φιλίας χωρίς να έχουν καμία θεωρητική ή πρακτική γνώση. Ποιος στ' αλήθεια θα μπορούσε να ισχυριστεί και να ορκιστεί μάλιστα ενώπιον θεών και ανθρώπων — ότι δεν θέλει να αγαπάει κανέναν ούτε και να αγαπηθεί από κανέναν, αλλά μονάχα τον ενδιαφέρει η ηδονή του μεγαλείου και του πλούτου; Οι τύραννοι έζησαν έτσι: μέσα στη δυσπιστία, ανήσυχoi και καχύποπτοι, στερημένοι από κάθε συναίσθημα, χωρίς φίλους. Δεν υπήρχε θέση στη ζωή τους για τη φιλία.

Μπορεί ν' αγαπήσει κανείς αυτόν που φοβάται και τρέμει ή αυτόν που του προκαλεί τον τρόμο; Όχι

βέβαια! Ωστόσο σπεύδουμε κοντά στους ανθρώπους αυτούς, από υποκρισία, όσο διαρκεί η δύναμή τους. Όταν ανατρέπονται από την εξουσία —κάτι που είναι φυσικό να γίνει κάποια στιγμή— τότε ανακαλύπτουμε πως δεν έχουν στο πλευρό τους ούτε έναν φίλο. Λένε πως αυτό ακριβώς είχε παρατηρήσει ο Ταρκύνιος, όταν ήταν στην εξορία· ανακάλυψε ποιος του ήταν πιστός και ποιος όχι από τους παλιούς του φίλους, αν και πια δεν μπορούσε να αμοίψει αναλόγως ούτε τους μεν, ούτε τους δε.

Θα μου φαινόταν ωστόσο πολύ παράξενο αν, έτσι περήφανος και σκληρός όπως ήταν, είχε ποτέ έστω και έναν φίλο. Όπως αυτόν τον εμπόδισε ο κακός του χαρακτήρας να αποκτήσει πραγματικούς φίλους, έτσι και κάποιοι άλλοι ισχυροί διαπίστωσαν πως η δύναμη και η εξουσία που κέρδισαν, τους στέρησε από κάθε πιστή φιλία. Η Τύχη δεν είναι μονάχα η ίδια τυφλή, αλλά τυφλώνει ακόμη κι αυτούς που ευνοεί. Έτσι πολλοί ευνοημένοι της Τύχης οδηγούνται στον κυνισμό και στην έπαρση και, κακά τα ψέματα, δεν υπάρχει τίποτε πιο ανυπόφορο από έναν ευτυχισμένο ηλίθιο! Μερικές φορές συναντάς ανθρώπους που υπήρξαν προσηνείς και που αλλάζουν απότομα όταν αποκτήσουν μια θέση, όταν κατακτήσουν ένα αξίωμα ή πετύχουν σε κάτι. Απαρνιούνται τις παλιές τους φιλίες για να δημιουργήσουν καινούριες.

Όταν τα πλούτη, η τύχη, η εξουσία τους δίνει την ευκαιρία να αποκτήσουν τα αγαθά που επιθυμούν, άλογα, σκλάβους, ακριβά ρούχα, πολύτιμα αντικείμενα, θα πρέπει να είναι ανόητοι για να απαρνηθούν το πολυτιμότερο αγαθό, αυτό που αποτελεί το στολίδι της ζωής: τη φιλία. Κατακτώντας κάποιος αυτά τα αγαθά, δεν ξέρει πραγματικά σε ποιον να τα προσφέρει, ούτε και για τίνος την αγάπη κοπιάζει τόσο πολύ. Άσχετα αν τα υλικά αγαθά μπορούν να αποκτηθούν από κάποιον δια της βίας, στη φιλία ο καθένας διατηρεί το δικαίωμα της απόλυτης και αναλλοίωτης ιδιοκτησίας, έτσι ώστε ακόμη κι όταν δεν στερηθούμε τα υλικά αγαθά που είναι λίγο πολύ δώρα της θεάς Τύχης, μια ζωή αποστερημένη από φίλους δεν μπορεί να μας προσφέρει καμιά ευχαρίστηση. Αρκετά όμως είπαμε για το θέμα αυτό.

XVI

Το εύρος των συναισθημάτων πρέπει να είναι ξεκάθαρο στη φιλία. Έχουν διατυπωθεί τρεις απόψεις πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, όπως γνωρίζετε. Εγώ όμως δεν συμφωνώ με καμιά. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, οφείλουμε να τρέφουμε για τους φίλους μας τα ίδια συναισθήματα που τρέφουμε για τον ίδιο μας τον εαυτό. Η δεύτερη άποψη λέει ότι τα συναισθήματα μας απένα-

ντι στους φίλους πρέπει να είναι ίσα κι όμοια μ' αυτά που δεχόμαστε εμείς απ' αυτούς. Τέλος, η τρίτη αναφέρει ότι η εκτίμηση που τρέφει κανείς για τον εαυτό του καθορίζει και την εκτίμηση που του έχουν οι φίλοι του.

Καμία από αυτές τις τρεις απόψεις δεν με ικανοποιεί. Η πρώτη είναι λάθος: δεν είναι δυνατόν τα συναισθήματα που τρέφουμε για τους φίλους να είναι ίδια μ' αυτά που νιώθουμε για τον εαυτό μας. Πόσες φορές δεν έχουμε κάνει πράγματα για τους φίλους μας που ποτέ δεν θα κάναμε για μας τους ίδιους; Έχουμε κάνει διαβήματα σε ανθρώπους ανάξιους, έχουμε ικετεύσει, έχουμε επιτεθεί με πάθος και μαχητικότητα σε κάποιους! Κάτι που ίσως θεωρούσαμε προσβλητικό να το κάνουμε για μας τους ίδιους, θεωρούμε πως είναι θεμιτό να το κάνουμε για χάρη των φίλων μας. Συμβαίνει ακόμη μερικοί αγαθοί άνθρωποι να αρνιούνται ευνοϊκή μεταχείριση ή να δέχονται να χάσουν κάποια προνόμια για χάρη των φίλων τους.

Η δεύτερη άποψη τοποθετεί τη φιλία σε ένα αυστηρό πλαίσιο προσφοράς και αμοιβαιότητας. Θα ήταν όμως προσβλητικό να οριοθετούμε μια σχέση με υπολογισμό και να την μετράμε κατά τον ίδιο τρόπο που ζυγιάζουμε τα έσοδα με τα έξοδα. Προσωπικά πιστεύω ότι η αληθινή φιλία

είναι πολύ πιο γενναιόδωρη και καθόλου ωφελιμιστική. Δεν είναι της φιλίας απαίτηση να πρέπει να προσφέρουμε τόσα ακριβώς, όσα δεχόμαστε. Στη φιλία κανείς δεν είναι χαμένος. Δεν πρέπει να φοβόμαστε ότι θα πάει χαμένη η προσφορά μας, ούτε να την αντιμετωπίζουμε σαν μια επένδυση αμφίβολου αποτελέσματος.

Όσο για την τρίτη άποψη, ποιός θα ήθελε, αλήθεια, η εκτίμηση που ο ίδιος τρέφει για τον εαυτό του να καθορίζει την εκτίμηση που του έχουν οι φίλοι του; Αυτή εδώ είναι και η χειρότερη από τις άλλες απόψεις, γιατί συχνά μερικοί άνθρωποι πέφτουν σε μελαγχολία, αυτοεξευτελίζονται και χάνουν κάθε αυτοσεβασμό. Είναι σωστό, λοιπόν, ένας φίλος να αντιμετωπίζει τον φίλο του σύμφωνα με τον εξευτελιστικό τρόπο που εκείνος ο ίδιος αντιμετωπίζει τον εαυτό του; Το αντίθετο, θαρρώ, πρέπει να κάνει. Πρέπει να βοηθήσει τον φίλο του να ξεπεράσει την απογοήτευση. Πρέπει να του δώσει ελπίδα και να τον βοηθήσει να σκέφτεται με πιο θετικό τρόπο.

Πιστεύω ότι σ' αυτά τα όρια πρέπει να στηρίξουμε την πραγματική φιλία. Επιτρέψτε μου όμως να σας μεταφέρω κάτι που δεν παρέλειπε ποτέ ο Σκιπίων να τονίζει. Κατά την άποψή του, ο μεγαλύτερος εχθρός της φιλίας, είναι αυτός που λέει: Πρέπει να αγαπάμε τόσο σαν να πρόκειται να

μισήσουμε κάποτε. Φυσικά ο Σκιπίων δεν πίστευε ότι αυτή η φράση, την οποία είχε διατυπώσει ως άποψη ο Βίας ο Πριηνεύς, ένας από τους Επτά Σοφούς, θα μπορούσε να είναι τόσο αποτελεσματική. Έκρινε ότι μια τέτοια άποψη ταίριαζε σ' έναν άνθρωπο κυνικό, φιλόδοξο και αυταρχικό. Πώς θα μπορούσε να είναι κανείς πραγματικός φίλος κάποιου τον οποίο θα θεωρούσε ικανό να γίνει στο μέλλον ο μεγαλύτερος εχθρός του; Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε κανείς να επιθυμεί και να εύχεται να διαπράττει όσο γίνεται περισσότερα λάθη ο φίλος και να είναι κι από πάνω ιδιαίτερα ευτυχής με την αυστηρή κριτική που θα δεχτεί! Αντιθέτως, θα πρέπει να λυπάται με τις επιτυχίες του φίλου του και να πεθαίνει από τη ζήλια σε κάθε του κατόρθωμα!

Αυτή η άποψη το μόνο που πετυχαίνει είναι να καταστρέφει ολωσδιόλου τη φιλία. Είναι προτιμότερο να μας πείθουν να δείχνουμε ιδιαίτερη φροντίδα στην εκλογή των φίλων για να μην αρχίσουμε να νοιαζόμαστε για κάποιον που αργότερα θα μπορούσαμε και να μισήσουμε. Έτσι, όπως έλεγε ο Σκιπίωνας, αν ατυχήσουμε στην εκλογή μας, είναι προτιμότερο να υποφέρουμε, παρά να σκεφτόμαστε με λύπη τους εχθρούς που δημιουργήσαμε.

XVII

Αυτά τα όρια νομίζω ότι πρέπει να θέσουμε στη φιλία.

Όταν οι φίλοι έχουν ακέραιο χαρακτήρα, τότε πρέπει όλα να τα μοιράζονται εξίσου: τα αγαθά τους, τις φιλοδοξίες τους, τα σχέδιά τους, τις ενδόμυχες επιθυμίες τους. Αν συμβεί να κληθούμε κάποτε να βοηθήσουμε τους φίλους μας, όταν τα σχέδιά τους δεν είναι πάντα καθ' όλα νόμιμα ή ακόμη όταν κινδυνεύει η ζωή ή η φήμη τους, πρέπει με τρόπο να τους επαναφέρουμε στο σωστό δρόμο, χωρίς ωστόσο να τους εκθέτουμε. Γιατί μπορεί κανείς μέχρις ενός σημείου να είναι επεικής στη φιλία, αλλά χωρίς να θέτει σε κίνδυνο τη δική του υπόληψη ούτε και να υποτιμά στον πολιτικό κυρίως τομέα το προνόμιο του να έχει τη συμπάθεια των συμπολιτών του. Όσο είναι αισχρό να κερδίζει κανείς αυτή τη συμπάθεια με κολακείες ή ωραία λόγια, άλλο τόσο αισχρό είναι και να περιφρονεί τη γνώμη του κόσμου.

Ο Σκιπίων —αναφέρομαι συχνά στο πρόσωπό του γιατί μιλούσε χωρίς σταματημό για τη φιλία— παραπονιόταν γιατί οι άνθρωποι φρόντιζαν περισσότερο για όλα τα άλλα πράγματα, εκτός από τη φιλία. Έλεγε, ότι ο καθένας μπορεί να πεί πόσες κατσίκες ή πόσες προβατίνες έχει αλλά δεν

είναι ικανός να απαριθμήσει τους αληθινούς φίλους του. Αγοράζει τα ζώα του με επιφυλακτικότητα, αλλά επιλέγει τους φίλους του χωρίς περίσκεψη, επιπόλαια, δίχως τα κριτήρια εκείνα που θα τον βοηθούσαν να διακρίνει ποιοι αξίζουν τη φιλία του.

Πρέπει να επιλέξει κανείς συνεπείς και σταθερούς φίλους, αλλά αυτό το είδος των ανθρώπων είναι σπάνιο. Είναι πολύ δύσκολο να τους κρίνει, αν δεν τους δοκιμάσει προηγουμένως κι η δοκιμασία αυτή μπορεί να γίνει μονάχα μέσω της φιλίας. Έτσι η φιλία προηγείται της κρίσης και μπορούμε να πούμε ότι περιορίζει στο ελάχιστο κάθε πιθανότητα να τεθεί υπό δοκιμασίαν.

Ο πραγματικά μορφωμένος άνθρωπος πρέπει να συγκρατεί την ορμή του, όπως ο ηνίοχος συγκρατεί απότομα το άρμα. Δοκιμάζει τον χαρακτήρα των φίλων του με σύνεση, όπως θα δοκίμαζε τα άλογα για την άμαξά του. Πολλές φορές μερικοί φανερώνουν την αδυναμία του χαρακτήρα τους και υποκύπτουν στο δέλεαρ ελάχιστων χρημάτων. Άλλοι πάλι μπορεί να αντιστέκονται όταν τους προσφέρονται μικροποσά, αλλά προδίδουν εύκολα όταν τους προσφέρονται πολλά χρήματα. Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν άνθρωποι που θεωρούν φριχτό το να προτιμά κανείς τα χρήματα από τη φιλία, αλλά πού θα μπορούσαμε να βρούμε εκείνους που τοποθετούν τη φιλία πάνω από τις τιμές,

τα αξιώματα, την εξουσία, το κύρος και την ισχύ, και που την κρίσιμη στιγμή της επιλογής θα επέλεγαν χωρίς δισταγμό τη φιλία αντί όλων αυτών των προνομίων; Η ανθρώπινη φύση χάνει τη δύναμη της βούλησής της όταν έρχεται η στιγμή να απαρνηθεί την εξουσία κι όταν κάποιος προκειμένου να την αποκτήσει παραμελεί τη φιλία, βρίσκει χίλιες δυο δικαιολογίες για να καλύψει το λάθος του και να δικαιώσει την τελική επιλογή του.

Να γιατί είναι δύσκολο να βρει κανείς αληθινές φιλίες μεταξύ των δημοσίων προσώπων και των πολιτικών. Πού να βρεις αυτόν που θα χαρεί όταν δει τον φίλο του να παίρνει τη θέση του; Αλλά ας μην μείνουμε σ' αυτό το σημείο· είναι πολύ σκληρό και δύσκολο να μοιράζεσαι τη δυστυχία των άλλων! Δεν είναι εύκολο να βρεις ανθρώπους πρόθυμους να σε στηρίξουν στη δύσκολη στιγμή. Άλλωστε ο Έννιος έχει δίκιο όταν λέει:

Ο πραγματικός φίλος στις δυσκολίες φαίνεται.

Δύο είναι οι καταστάσεις εκείνες που αναγκάζουν τους περισσότερους ανθρώπους να αποκαλύπτουν τη μικροψυχία τους ή την αδυναμία τους: η ευτυχία που τους κάνει να γίνονται περιφρονητικοί, και η δυστυχία που τους κάνει να παίρνουν δρόμο. Ο φίλος που και στις δυο αυτές καταστάσεις αποδεικνύεται πιστός, άξιος και συγκρατημέ-

νος πρέπει να θεωρείται σαν ένα σπάνιο μαργαριτάρι, σαν θεικό δώρο.

XVIII

Αυτή η σταθερότητα, η υποστήριξη που περιμένουμε από τους φίλους μας, βασίζεται στην καλή πίστη που δείχνουν. Χωρίς αυτήν η φιλία δεν μπορεί να βαστήξει. Πρέπει να διαλέγουμε για φίλους μας ανθρώπους ειλικρινείς, προσηνείς, με τους οποίους να μπορούμε να συνηγορούμε και να καταλαβαινόμαστε, κοντολογίς μ' αυτούς που βλέπουν τα πράγματα με τα ίδια μάτια όπως κι εμείς.

Όλα αυτά έχουν να κάνουν με την εμπιστοσύνη. Δεν μπορείς να έχεις εμπιστοσύνη σε έναν χαρακτήρα δόλιο και ευμετάβоло. Αυτός πάλι που δεν έχει τις ίδιες με μας προτιμήσεις, που δεν έχει χαρακτήρα ικανό να προσαρμοστεί με τον δικό μας, δεν θα μπορέσει να μείνει πιστός στη φιλία. Πρέπει ακόμη να προσθέσουμε και τούτο δω: ότι δεν πρέπει να δίνει βάση ο καλός φίλος στα κουτσομπολιά και τις κακότητες του κόσμου, αλλά να κλείνει τα αυτιά του σε ό,τι ακούγεται σε βάρος του φίλου του. Όλα αυτά συντελούν στη σταθερότητα της σχέσης. Έτσι επιβεβαιώνουμε αυτό που είπαμε στην αρχή: ότι η φιλία μπορεί να καλλιεργηθεί μόνο ανάμεσα σε αγα-

θούς ανθρώπους. Μόνο ένας αγαθός άνθρωπος, που αξίζει να τον πούμε σοφό, είναι ικανός να σεβαστεί τα δύο κυρίαρχα αξιώματα στη φιλία: πρώτα πρώτα να αποστρέφεται καθετί υποκριτικό ή φτιαχτό —είναι πολύ πιο τίμιο να μισείς κάποιον φανερά από το να προσποιείσαι το αντίθετο και να κρύβεις βαθιά μέσα σου το μίσος· δεύτερον, δεν πρέπει μονάχα να απορρίπτει κανείς τις κατηγορίες που προσάπτουν στους φίλους του, αλλά και να μη δείχνει ότι ο ίδιος έχει την παραμικρή υποψία για κείνους, ούτε να τους καταλογίζει το παραμικρό σφάλμα.

Στο σημείο αυτό πρέπει επίσης να προσθέσουμε ακόμη τη μειλιχιότητα στην ομιλία και στον χαρακτήρα, στοιχεία απαραίτητα στη φιλία. Η αυστηρότητα, η σοβαρότητα, έχουν σίγουρα την αξία τους, αλλά στη φιλία κερδίζει κανείς με το να είναι ήπιος, περισσότερο αυθόρμητος κι ευχάριστος εν γένει, έτοιμος να δεχτεί κάθε εκδήλωση αγάπης και καλοσύνης.

XIX

Ε δώ τίθεται ένα λεπτό ερώτημα: πρέπει άραγε να δείχνουμε στους νέους μας φίλους, αν το αξίζουν, την προτίμησή μας σε σχέση με τους παλιούς, όπως ακριβώς συνηθίζεται να δείχνουμε την προτίμησή μας στα νεαρά άλογα σε σχέση με

τα παλιά; Προβληματισμός μάλλον ανάξιος λόγου! Στη φιλία δεν υπάρχει κορεσμός και ανία, όπως συμβαίνει να νιώθουμε συχνά σε άλλους τομείς. Το αντίθετο μάλιστα! Όπως το κρασί γίνεται καλύτερο όταν παλιώνει, έτσι και η πιο παλιά φιλία διατηρεί και τη μεγαλύτερη γοητεία. Το λέει και το παλιό ρητό ότι πρέπει να φας μαζί με κάποιον μπόλικο ψωμί κι αλάτι για να δέσει η φιλία.

Σίγουρα οι νέες φιλίες είναι γεμάτες υποσχέσεις, όπως τα γεμάτα χυμούς φυτά που είναι έτοιμα να ανθίσουν και δεν μπορούμε εύκολα να τις αγνοήσουμε. Ωστόσο οι παλιές φιλίες διατηρούν τα πρωτεία αφού είναι μεγάλη η δύναμη της συνήθειας. Και για να χρησιμοποιήσουμε πάλι την ίδια παρομοίωση, θα έλεγα πως όλοι οι ιππείς προτιμούν να ανεβούν στο άλογό που το γνωρίζουν καλά παρά σέ ένα καινούριο άτι που δεν έχει μάθει να υπακούει στα παραγγέλματά τους. Αυτή η δύναμη της συνήθειας δεν έχει να κάνει μόνο με ζωντανά πλάσματα, αλλά και με τα άψυχα. Έτσι, αν κάποιος έχει μεγαλώσει σε βουνό ή σε δασώδη περιοχή προτιμάει να διαμένει σε τόπο που του είναι πιο οικείος.

Το πιο σπουδαίο πράγμα όμως στη φιλία είναι, να μπορέσει κάποιος να αγνοήσει τη διαφορά επιπέδου που τον ξεχωρίζει από τον κατώτερό του. Γιατί πολλές φορές υπάρχουν άνθρωποι στον

κοινωνικό μας κύκλο που πραγματικά ξεχωρίζουν. Τέτοια είναι η περίπτωση του Σκιπίωνα. Εκείνος ποτέ δεν θεώρησε τον εαυτό του ανώτερο από τον Φίλωνα, τον Ρουπίλιο, τον Μόμμιο αλλά και από άλλους φίλους του που ήταν κατώτεροι από κείνον. Ίδια ήταν και η συμπεριφορά του απέναντι στον αδελφό του τον Κόιντο Μάξιμο, έξοχο άνδρα κατά τα άλλα, αν και δεν το άξιζε. Επειδή ήταν μεγαλύτερος από κείνον τού έδειχνε ιδιαίτερο σεβασμό και τον τιμούσε. Ήθελε πάντοτε να βοηθάει τους πλησίον του ώστε να δείχνουν μια καλύτερη εικόνα προς τα έξω.

Να ποια στάση οφείλουμε να υιοθετήσουμε όλοι. Αν καταφέρουμε να ξεχωρίσουμε για την αρετή, το πνεύμα ή την περιουσία μας, να προσπαθήσουμε στη συνέχεια να κάνουμε κοινωνούς αυτών των αγαθών τους ανθρώπους του περιβάλλοντός μας. Έτσι θα γευθούν μαζί με την φιλία μας και άλλα πράγματα. Αν οι συγγενείς μας έχουν ταπεινή καταγωγή, ή αν οι άνθρωποι του περιγυρού μας δεν λάμπουν ούτε με το ταλέντο τους ούτε με την περιουσία τους, ας τους προσφέρουμε χρήματα κι ας τους δώσουμε το κύρος που τους αρμόζει, όπως γίνεται και στις τραγωδίες που παρουσιάζονται στο θέατρο: όσο οι ήρωες αγνοούν την πραγματική τους κατάσταση και την καταγωγή τους, παραμένουν σκλάβοι, αλλά όταν ξαφνικά

ανακαλύψουν ότι στην πραγματικότητα είναι παιδιά θεών ή βασιλιάδων, δεν παύουν να αγαπούν τους βοσκούς που θεωρούσαν γονείς τους ως τότε. Τέτοια και καλύτερη πρέπει να είναι η συμπεριφορά κάποιου όταν πρόκειται για τους πραγματικούς του γονείς. Αυτός που διαθέτει τάλαντο ή αρετές, ανακαλύπτει ότι επωφελείται καλύτερα από τα χαρίσματα που ο ίδιος διαθέτει, όταν τα μοιράζεται με τους δικούς του ανθρώπους.

XX

Οι ανωτέρου επιπέδου άνθρωποι πρέπει στη φιλία να μπορούν να εξισώνουν τους εαυτούς τους με τους κατώτερους τους. Κι έτσι δεν θα έπρεπε οι τελευταίοι να αισθάνονται ταπεινωμένοι επειδή κάποιοι τους ξεπερνούν στην εξυπνάδα, στη φήμη, στην περιουσία. Όμως οι περισσότεροι σε παρόμοιες περιστάσεις παραπονούνται και μεμψιμοιρούν κυρίως επειδή πιστεύουν ότι αυτοί προσφέρουν περισσότερα απ' όσα θα περίμεναν να τους ανταποδώσουν οι άλλοι στο όνομα της φιλίας. Πόσο απεχθείς γίνονται εκείνοι που υπενθυμίζουν διαρκώς την προσφορά τους! Το σωστό είναι ο ευεργετούμενος να θυμάται με ευγνωμοσύνη την καλή κίνηση του φίλου του κι όχι ο ευεργέτης του να του υπενθυμίζει συνεχώς την προσφορά του.

Επομένως όσοι είναι ανωτέρου επιπέδου άν-

θρωποι, πρέπει στη φιλία όχι μόνο να μην προβάλλουν με έντονο τρόπο την ανωτερότητά τους, αλλά και να φροντίζουν να ανυψώνουν κατά κάποιο τρόπο τους κατωτέρους τους. Γιατί υπάρχουν άνθρωποι που κάνουν τη φιλία δύσκολη, ακριβώς επειδή νομίζουν ότι οι άλλοι τους περιφρονούν. Ωστόσο, επειδή αυτό συμβαίνει μόνο στους ανθρώπους εκείνους που θεωρούν τους εαυτούς τους άξιους περιφρόνησης, οφείλουμε να τους πείσουμε να αποβάλλουν αυτή την ιδέα, όχι μόνο με τα λόγια αλλά έμπρακτα.

Να πούμε επίσης, ότι κανείς είναι καλό να μην υπόσχεται να προσφέρει βοήθεια μεγαλύτερη απ' αυτή που μπορεί να προσφέρει, αλλά να το κάνει στο μέτρο των δυνατοτήτων του και στο μέτρο που οι άλλοι είναι άξιοι και ικανοί να τη λάβουν. Κανείς, όσο υψηλά ιστάμενος κι αν είναι, δεν μπορεί να τοποθετήσει όλους τους φίλους του σε θέσεις ανώτατης ιεραρχίας. Κάτι τέτοιο συνέβη στον Σκιπίωνα, ο οποίος κατόρθωσε να διορίσει ύπατο τον Πούμπλιο Ρουπίλιο, πράγμα που δεν έκανε με τον αδελφό τού Ρουπίλιου, τον Λεύκιο. Γιατί, δεν αρκεί μόνο να μπορείς εσύ να προσφέρεις στον άλλον κάποια θέση ή αξίωμα, αλλά θα πρέπει και κείνος από τη μεριά του να είναι ικανός να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του.

Γενικά δεν μπορούμε να κρίνουμε τις φιλίες

παρά μονάχα με γνώμονα την ωριμότητα του χαρακτήρα και της ηλικίας. Επειδή κάποιοι στα νιάτα τους πήγαιναν μαζί στο κυνήγι ή έπαιζαν τη σφαίρα ή είχαν κοινά ενδιαφέροντα, δεν σημαίνει ότι μπορούν απαραίτητα να είναι και φίλοι μεταξύ τους. Αν ήταν έτσι, τότε οι τροφοί και οι παιδαγωγοί, λόγω της πολύχρονης γνωριμίας και επαφής μαζί μας, θα απαιτούσαν λογικά μεγαλύτερη αφοσίωση από μας. Ασφαλώς δεν μπορούμε να αδιαφορούμε για τους ανθρώπους αυτούς, προς Θεού, αλλά από την άλλη μεριά οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι αυτή η σχέση είναι εντελώς διαφορετική από τη φιλία. Αν το βλέπαμε διαφορετικά, οι φιλίες δεν θα παρέμεναν σταθερές. Οι διαφορές του χαρακτήρα έχουν σαν αποτέλεσμα να υπάρχουν διαφορετικά γούστα στον καθένα μας και οι διαφορές αυτές χαλαρώνουν το δεσμό της φιλίας. Έτσι, αν οι έντιμοι άνθρωποι δεν μπορούν να συμπαθήσουν τους ανέντιμους, αυτό συμβαίνει για τον απλούστατο λόγο ότι υπάρχει ανάμεσά τους πολύ μεγάλη διαφορά χαρακτήρων και επιλογών.

Επομένως θα μπορούσαμε πολύ σωστά να παρατηρήσουμε ότι η μεγάλη αφοσίωση που τυχόν υπάρχει στη φιλία, δεν εμποδίζει τους φίλους να κερδίζουν τα μεγάλα πλεονεκτήματα που πηγάζουν από τη σχέση αυτή. Γιατί, για να επανέλθω στο θέατρο, ο Νεοπτόλεμος δεν θα είχε κυριεύσει

την Τροία, αν είχε ακούσει τα παρακάλια του παππού του τού Λυκομήδη ο οποίος τον είχε αναθρέψει και που με δάκρυα στα μάτια προσπαθούσε να τον εμποδίσει να πάει κι αυτός στον πόλεμο. Επίσης πολύ συχνά παρουσιάζονται σοβαρά γεγονότα, εξαιτίας των οποίων οι φίλοι αναγκάζονται να χωρίσουν. Εκείνος που θα επιχειρήσει να εμποδίσει τον φίλο του να φύγει επειδή δεν μπορεί να αντέξει τον χωρισμό, είναι χαρακτήρας αδύναμος, ασταθής και δείχνει πως δεν αξίζει τη φιλία.

Σε κάθε περίπτωση όμως, πρέπει να λαβαίνεις υπόψη σου τι είναι αυτό που απαιτείς από τον φίλο σου και τι είσαι εσύ διατεθειμένος να του δώσεις.

XXI

Υπάρχει ένα κακό που είναι πολλές φορές αναπόφευκτο: η διάλυση της φιλίας. Τώρα βέβαια δεν μιλώ για τη φιλία των ξεχωριστών ατόμων, αλλά για τις συνηθισμένες, τις κοινές φιλίες. Συχνά, κάποια βαριά σφάλματα φίλων αποκαλύπτονται ξαφνικά, τα οποία επηρεάζουν είτε τους φίλους τους είτε τρίτους και δυστυχώς προκαλούν την ντροπή και το όνειδος. Αυτού του είδους οι φιλίες καλό είναι να αφήνονται να ξεθωριάσουν, γιατί όπως άκουσα τον Κάτωνα να λέει, καλύτερα είναι να ξηλώνονται σιγά σιγά αυτοί οι δεσμοί παρά

να διαρρηγνύονται. Σε περίπτωση που έχει προκληθεί τόσο μεγάλο σκάνδαλο που να δημιουργεί μεγάλη αντιπαλότητα και μίσος, τότε επιβάλεται η άμεση διακοπή του φιλικού δεσμού.

Αν όμως αλλάξει ο χαρακτήρας ή οι προτιμήσεις των ατόμων —κάτι που είναι πολύ συνηθισμένο— αν δημιουργηθεί μεταξύ φίλων κάποια πολιτική διαφωνία (θα επαναλάβω ότι μιλάω για απλές φιλίες και όχι για στενούς δεσμούς ανάμεσα σε ξεχωριστούς ανθρώπους) θα πρέπει να έχουμε το νου μας μήπως το τέλος της φιλίας διαδεχτεί η αρχή του μίσους. Δεν υπάρχει πιο επονείδιστο πράγμα από τον πόλεμο που ξεσπάει ανάμεσα σε ανθρώπους που υπήρξαν φίλοι. Ο Σκιπίων, όπως ξέρετε, απομακρύνθηκε από τον Κόιντο Πομπήιο εξαιτίας μου· διέκοψε στη συνέχεια τη φιλία του με τον Μέτελλο, όταν αυτός ακολούθησε διαφορετική πολιτική στάση. Και στις δύο περιπτώσεις ενήργησε με μεγάλη αξιοπρέπεια και ψυχραιμία, χωρίς να δείξει την παραμικρή πικρία.

Κοντολογίς, θα πρέπει να φροντίζουμε να μην δημιουργούνται συγκρούσεις μεταξύ φίλων. Αν όμως συμβεί κάτι τέτοιο, πρέπει να φροντίζουμε να φαίνεται ότι η φιλία έσβησε με την πάροδο του χρόνου, φυσιολογικά, και όχι ότι διακόπηκε απότομα για σοβαρή αιτία. Επίσης πρέπει να έχουμε το νου μας να μην μετατραπούν παλιές φιλίες σε

αβυσσαλέα μίση που γεννούν φιλονικίες, ύβρεις, προσβολές. Αν, πάραυτα, φτάσουμε στο έσχατο αυτό επίπεδο, καλό θα είναι εμείς να δείξουμε ανοχή και για χάρη της παλιάς φιλίας να υποχωρήσουμε, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό ότι την ευθύνη της σύγκρουσης φέρει εκείνος που γίνεται επιθετικός και υβριστικός κι όχι εμείς που δεχόμαστε την επίθεση.

Ο μοναδικός τρόπος προφύλαξης του εαυτού μας απ' όλα τούτα τα σφάλματα και τα αποπήματα είναι να μην εμπιστευόμαστε εύκολα και βιαστικά τη φιλία μας στον οποιονδήποτε και κυρίως, όχι σε ανθρώπους που δεν είναι αξιοπρεπείς.

Άξιοι φιλίας είναι εκείνοι που εμπνέουν τη συμπάθεια. Είναι σπάνιο είδος οι άνθρωποι αυτοί, όπως σπάνιο είναι και καθετί εξαιρετικό. Δεν υπάρχει δυσκολότερο πράγμα από το να μπορέσεις να βρεις το τέλειο σε κάθε κατηγορία πραγμάτων ή όντων. Οι περισσότεροι άνθρωποι δεν βρίσκουν αξίες παρά μονάχα σ' εκείνους από τους οποίους μπορούν να αποκομίσουν οφέλη. Προσκολλώνται σε φίλους ή και σε ζώα τους ακόμα, με την ελπίδα ότι θα αντλήσουν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος.

Έτσι στερούνται εκείνη την πολύ όμορφη, την αυθεντική και φυσική φιλία που, ακριβώς γι' αυτή της την ιδιότητα, την αποζητούν όλοι. Είναι ανί-

κανοι οι άνθρωποι αυτοί να αντιληφθούν την ποιότητα, την ουσία και το μεγαλείο της φιλίας. Μάλιστα, ο καθένας αγαπάει τον ίδιο τον εαυτό του όχι γιατί θα έχει κάποιο ιδιαίτερο κέρδος από αυτή την αγάπη, αλλά γιατί ο εαυτός του είναι ό,τι πολυτιμότερο έχει. Αν, λοιπόν, ο καθένας αποβλέπει μονάχα στο κέρδος με τη σύναψη φιλικών δεσμών, τότε δεν θα βρει ποτέ τον αληθινό φίλο. Ο αληθινός φίλος είναι ο άλλος μας εαυτός.

Τα πτηνά, τα ψάρια και τα ζώα, άγρια ή ήμερα, αγαπούν πρώτα τον εαυτό τους (το ένστικτο αυτό υπάρχει σ' αυτά από τη στιγμή της γέννησής τους) και μετά αναζητούν άλλα πλάσματα του είδους τους και προσκολλώνται σ' αυτά· το κάνουν, μάλιστα, εκδηλώνοντας αγάπη και επιθυμία τέτοια που μοιάζει πολύ με την ανθρώπινη αγάπη, παρόλο που στον άνθρωπο είναι πιο ξεκάθαρα τα πράγματα: ο άνθρωπος αγαπά τον εαυτό του αλλά ταυτόχρονα αναζητεί ένα ταίρι για να ενώσει την ψυχή του με την δική του και να γίνουν πια ένα.

XXII

Οι περισσότεροι όμως λανθασμένα, για να μην πω χωρίς σύνεση, θέλουν για φίλο κάποιον που να είναι διαφορετικός από τον εαυτό τους. Ζητούν να πάρουν από τους φίλους τους

αυτά που ούτε οι ίδιοι μπορούν να δώσουν στους άλλους. Το σωστό θα ήταν, προτού αναζητήσουμε κάποιον που να μας μοιάζει, να γίνουμε εμείς οι ίδιοι καλοί καγαθοί άνθρωποι. Μονάχα ανάμεσα σε τέτοιους ανθρώπους μπορεί να στεριώσει η φιλία για την οποία συζητάμε εδώ και τόσην ώρα. Μπορεί, λοιπόν, να οικοδομηθεί η φιλία, αλλά μόνο υπό την αίρεση ότι οι άνθρωποι αυτοί είναι ενάρετοι, δεν τους κυριεύουν μεγάλα πάθη που καθιστούν τους άλλους δούλους τους, έχουν αίσθηση της ισότητας και της δικαιοσύνης και δεν απαιτεί ποτέ ο ένας από τον άλλον τίποτε άτιμο ή ανήθικο· ο ένας πρέπει να είναι αφοσιωμένος στον άλλον, να υπάρχει αλληλοεκτίμηση και αλληλοσεβασμός. Γιατί όποιος αφαιρεί τον σεβασμό από την φιλία την απογυμνώνει από το μεγαλύτερο στολίδι της.

Κοροιδεύουν τους εαυτούς τους όσοι νομίζουν ότι επιτρέπονται στη φιλία όλα τα πάθη και τα σφάλματα. Η φιλία μας δόθηκε από τη φύση για να υπηρετεί την Αρετή και όχι να συντροφεύει την Κακία. Η αρετή συνταιριασμένη με τη φιλία μπορεί να ανυψώσει τον άνθρωπο στις ανώτατες βαθμίδες και να τον οδηγήσει στην τελειότητα, αν και η αρετή ενός μονάχα ανθρώπου δεν μπορεί να είναι τέλεια. Αν όντως υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων τέτοια επικοινωνία, αν ποτέ υπήρξε ή θα υπάρξει στο μέλλον, τότε μπορούμε να θεωρούμε ότι η

σχέση αυτή είναι η καλύτερη και ευτυχέστερη οδός που θα οδηγήσει στην φυσική τελειότητα.

Σε έναν τέτοιο φιλικό κύκλο πιστεύω πως βρίσκονται όλα εκείνα τα αγαθά που ο άνθρωπος επιζητεί: η τιμή, η δόξα, η ψυχική ηρεμία και η ψυχική ευφορία. Μόνον όταν υπάρχει αυτός ο κύκλος ο άνθρωπος είναι ευτυχισμένος. Επειδή ακριβώς εκεί βρίσκεται η ευδαιμονία, αν θέλουμε να την αποκτήσουμε, πρέπει να καλλιεργήσουμε την αρετή, δίχως την οποία, ούτε η φιλία ούτε και κανένα άλλο από τα αγαθά που επιζητούμε θα μπορέσουμε να αγγίξουμε. Αυτοί που έχουν παραμελήσει την αρετή, φαντάζονται ότι έχουν φίλους, αλλά πολύ γρήγορα, όταν θα υποχρεωθούν να θέσουν σε δοκιμασία τους φίλους τους, ανακαλύπτουν πως έχουν απατηθεί οικτρά. Για όλους αυτούς τους λόγους (είναι καλό να το επαναλαμβάνουμε πολλές φορές) πρέπει πρώτα να κρίνεις τους ανθρώπους κι ύστερα να τους κάνεις φίλους.

Σε πολλές περιπτώσεις η αμέλεια που δείχνουμε σε πολλά πράγματα και κυρίως στην επιλογή των φίλων μας ή στον τρόπο με τον οποίο συμπορευόμαστε στη φιλία, μας τιμωρεί. Γιατί σκεφτόμαστε κι αποφασίζουμε πολύ αργά, κι όπως λέει κι εκείνη η παλιά παροιμία: είναι ανόητος όποιος αντί να προλαμβάνει, θεραπεύει¹⁷. Δηλαδή ενώ είμαστε προσκολλημένοι σε κάποιες σχέσεις

φιλίας, συνηθισμένες ή επαγγελματικές, όταν προκύψει κάποια διαφορά αμέσως φτάνουμε στη ρήξη.

ΧΧΙΙΙ

Η αμέλεια που συχνά δείχνουμε για πράγματα πολύτιμα, είναι καταδικαστέα. Από όλα τα αγαθά που επιζητεί ο άνθρωπος, η φιλία είναι το μόνο που όλοι παραδέχονται ομόφωνα ότι είναι το πιο χρήσιμο. Για πολλούς η αρετή είναι άξια περιφρόνησης· λένε πως είναι μονάχα στάχτη στα μάτια και ίσα ίσα για να επιδεικνυόμαστε.

Πολλοί πάλι περιφρονούν τα πλούτη, αφού είναι ολιγαρκείς και τους ευχαριστεί μια μετρημένη και πνευματική ζωή. Όσο για τις τιμές που κάποιοι καίγονται από επιθυμία να τις έχουν, υπάρχουν πολλοί που τις περιφρονούν και τις θεωρούν την μεγαλύτερη ματαιότητα. Κατά τον ίδιο τρόπο, άλλα αγαθά μερικοί τα θεωρούν θαυμαστά, όμως υπάρχουν και πολλοί που τα αντιμετωπίζουν σαν να μην έχουν καμία αξία. Όταν όμως μιλάμε για τη φιλία, όλοι συμφωνούν, χωρίς καμιά εξαίρεση· και οι πολιτικοί αλλά και εκείνοι που τους αρέσει η μελέτη και η επιστήμη, εκείνοι που ασχολούνται ήσυχα με τις υποθέσεις τους μα κι εκείνοι που παραδίδονται ολοκληρωτικά στις απολαύσεις. Όλοι πιστεύουν ότι χωρίς φιλία η ζωή δεν είναι τίποτε, αν βέβαια κανείς θέλει να τη ζήσει ανθρώπινα!

Η φιλία, δεν ξέρω πώς, γλιστρά ανάμεσα σε όλες τις υπάρξεις και δεν αφήνει κανέναν να την αγνοεί. Θαρρείς, δεν αντέχει να αφήνει να ξεφεύγει από τους νόμους της καμιά έκφραση ζωής. Αν όμως κάποιος έχει χαρακτήρα σκληρό και ωμό, ώστε να αποφεύγει τις συναναστροφές και να τις μισεί, όπως μάθαμε για κείνον που έζησε κάποτε στην Αθήνα, τον Τίμωνα¹⁸. Ακόμη κι εκείνος όμως δεν μπόρεσε να αντισταθεί στην ανάγκη να αναζητήσει κάποιον σύντροφο για να του ρίξει το δηλητήριο της πικρίας του. Για να κρίνουμε καλύτερα το ζήτημα, ας υποθέσουμε ότι κάποιος θεός μας παίρνει και μας απομακρύνει από την κοινωνία των ανθρώπων και μας βάζει σε ένα πολύ μακρινό μέρος, με όλα τα αναγκαία για την επιβίωσή μας αγαθά, αλλά εντελώς μόνους, χωρίς τη δυνατότητα να μπορούμε να δούμε ούτε ένα ανθρώπινο πλάσμα. Ποιός άραγε θα ήταν τόσο αναισθητος ώστε να αντέξει μια τέτοια ζωή χωρίς τις χαρές της συντροφικότητας;

Είναι αλήθεια, θαρρώ, αυτό που είπε ο φιλόσοφος Αρχύτας από τον Τάραντα — το έμαθα από τους γέροντες που κι εκείνοι με τη σειρά τους το έμαθαν από τους παλιότερους ακόμη: Αν ανέβαινε κάποιος στον ουρανό και παρατηρούσε τον κόσμο πόσο όμορφος είναι, και θαύμαζε τα άστρα, θα έβρισκε άχαρο ακόμη κι αυτό το υπέροχο θέαμα

αφού δεν θα είχε κανέναν για να του διηγηθεί, ό,τι είδε. Έτσι η φύση δεν αγαπά τίποτε το μοναχικό, αλλά αναζητεί ερείσματα, γιατί δεν υπάρχει γλυκύτερο πράγμα από τη φιλία.

XXIV

Αλλά αν η ίδια η φύση φανερώνει με τόσες ενδείξεις τι θέλει, τι ζητεί, τι επιθυμεί, πως γίνεται να κωφεύουμε και να μην αντιλαμβανόμαστε αυτά που μας υπενθυμίζει; Η φιλία μπορεί να εκδηλώνεται με πολλούς και ποικίλους τρόπους, με ζήλια ή ακόμα και προσβολές και η αξία του σοφού ανθρώπου έγκειται στο να μπορεί άλλοτε να αποφεύγει τις καταστάσεις αυτές, άλλοτε να τις ελαττώνει, άλλοτε να τις υπομένει.

Οι φιλονικίες, βέβαια, πρέπει να ξεπερνιούνται έτσι ώστε να διατηρεί η φιλία τη χρησιμότητά της και το αίσθημα εμπιστοσύνης που προσφέρει. Γι' αυτό είναι ανάγκη να νουθετούμε τους φίλους και να τους επιπλήττουμε, αν χρειαστεί, και εκείνοι με τη σειρά τους οφείλουν να δέχονται τις συμβουλές και τις παρατηρήσεις, όταν γίνονται καλοπροαίρετα.

Είναι όμως αλήθεια, αν και δεν ξέρω γιατί, εκείνο που λέει ο φίλος μου ο Τερέντιος στο έργο του Ανδρία¹⁹:

«Η φιλοφροσύνη δημιουργεί φίλους, η αλή-

θεια γεννά το μίσος». Πανούργα είναι η αλήθεια, αν γεννάει το μίσος, το δηλητήριο της φιλίας. Αλλά η φιλοφροσύνη είναι ακόμη χειρότερη, γιατί ο φίλος που είναι επιεικής όταν κρίνει τα λάθη του φίλου, οδηγείται τελικώς στην άβυσσο. Το μεγαλύτερο σφάλμα όμως το κάνει αυτός, που και την αλήθεια περιφρονεί και παρασύρεται κι ο ίδιος με το να εξαπατά κολακεύοντας τους άλλους. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις πρέπει κανείς να προσέχει και να φροντίζει να μη δίνεται η συμβουλή με απότομο, προσβλητικό τρόπο. Τώρα, σχετικά με τη φιλοφροσύνη —για να ξαναθυμηθούμε τη λέξη που χρησιμοποίησε ο Τερέντιος— ας αποφύγουμε να τη συνοδεύουμε με υπερβολικές εκδηλώσεις στοργής ή κολακεία που υπηρετεί, βεβαίως, την κακία και δεν αρμόζει όχι μόνο σε έναν φίλο, αλλά ούτε καν σε έναν ελεύθερο άνθρωπο. Γιατί δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να συμπεριφέρεσαι σε έναν φίλο σαν να είναι τύραννος.

Ας μην περιμένει καμιά ελπίδα σωτηρίας αυτός που έχει τα αυτιά του κλειστά στην αλήθεια, όταν την ακούει να βγαίνει από τα χείλη ενός φίλου. Η σκέψη του Κάτωνα σχετικά μ' αυτό το θέμα είναι σωστή όπως και σε πολλά άλλα θέματα:

Πολλές φορές προσφέρουν καλύτερη υπηρεσία οι άσπονδοι εχθροί μας, παρά κάποιοι φίλοι με ήπια συμπεριφορά και στάση απέναντί μας. Γιατί

βέβαια οι πρώτοι λένε πάντα την αλήθεια, ενώ οι δεύτεροι ποτέ.

Το παράλογο είναι ότι αυτός που δέχεται μια συμβουλή δεν την προσέχει όπως θα όφειλε να κάνει, δεν παραδέχεται ότι διέπραξε σφάλμα και ενοχλείται που τον κατηγορούν. Το λογικό, ωστόσο, θα ήταν να συμβαίνει το αντίθετο: θα έπρεπε να λυπούνται για το λάθος τους και να χαίρονται όταν ο φίλος τους τούς διορθώνει.

XXV

Αρα λοιπόν το ιδιαίτερο πλεονέκτημα της πραγματικής φιλίας είναι να δίνει κανείς αλλά και να δέχεται συμβουλές με ειλικρίνεια και όχι με κακότητα, και ο άλλος να τις δέχεται υπομονετικά και χωρίς αντιδραστική διάθεση. Πρέπει επίσης να παραδεχτούμε ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερη μάστιγα από την κολακεία, την υποχωρητικότητα, τις γλοιώδεις θωπίες. Πρέπει λοιπόν να στιγματίσουμε και μάλιστα με κάθε χαρακτηρισμό αυτό το μειονέκτημα των υποκριτών, των ευτελών ανθρώπων που εξαπατούν, που μιλούν μόνο και μόνον για να γίνουν αρεστοί, αλλά ποτέ για να πουν την αλήθεια.

Εφ' όσον σε κάθε περίπτωση η υποκρισία είναι απαράδεκτη αφού οδηγεί σε σφάλματα και αλλοιώνοντας την αλήθεια εξαφανίζει κάθε ίχνος ει-

λικρίνειας και γνησιότητας, στη φιλία είναι ιδιαίτερα καταστροφική, αφού χωρίς την ειλικρίνεια δεν μπορεί αυτή να υπάρξει. Αφού λοιπόν η δύναμη της φιλίας έγκειται στο γεγονός ότι ενώνει πολλές ψυχές σε μία, πώς είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί αυτό από τη στιγμή που δεν μπορεί να βρεθεί ένα πνεύμα σταθερό και ακέραιο, αλλά είναι όλα ρευστά, ασταθή και μεταβλητά;

Τι άλλο μπορεί πραγματικά να είναι περισσότερο ρευστό και άστατο από τον άνθρωπο εκείνο που αλλάζει γνώμη κάθε φορά που κάποιος εκφράζει και διαφορετική άποψη ή βούληση, κάθε φορά που κάποιος αλλάζει έκφραση ή έστω δείχνει την αντίθεσή του με ένα νεύμα του κεφαλιού; Κάποιος αρνείται, αρνούμαι κι εγώ. Κάποιος λέει ναι, λέω κι εγώ. Επιτέλους, το έχω πλέον κάνει νόμο να συμφωνώ με όλα.

Αυτή τη φράση βάζει στο στόμα του ήρωά του Γνάθωνα²⁰, ο Τερέντιος, και παρουσιάζει έτσι ένα είδος ανθρώπου που κανείς δεν θα μπορούσε να εκλάβει ως φίλο.

Υπάρχουν πολλοί που μοιάζουν στον Γνάθωνα, αν και αυτοί είναι ανώτεροι στην καταγωγή, στα πλούτη, στη φήμη. Η κολακεία του κενόδοξου είναι επικίνδυνη όταν αυτός παρουσιάζεται ως πολύτιμος με κύρος και ευποληψία.

Είναι εύκολο να ξεχωρίσει κανείς τον κόλακα

από τον πραγματικό φίλο και να αντιληφθεί μάλιστα τις προσποιήσεις και την υποκρισία από την ειλικρίνεια και την αλήθεια. Η εκκλησία του δήμου αποτελείται από αμόρφωτους ανθρώπους, αλλά είναι πολύ εύκολο να διακρίνουν τον δημαγωγό κι ανεύθυνο πολίτη από τον συνεπή, τον αξιόλογο και σοβαρό.

Με τι κολακείες προσπάθησε πριν λίγο καιρό ο Γάιος Παπίριος Κάρβων να κερδίσει την εύνοια των μελών της εκκλησίας του δήμου όταν εισηγήθηκε νόμο για επανεκλογή των πληβείων δημάρχων! Εγώ αποδοκίμασα την πρότασή του. Αλλά δεν θέλω να μιλήσω για τον δικό μου ρόλο. Θα μιλήσω ευχαρίστως για τον Σκιπίωνα. Αθάνατοι Θεοί! Πόση σοβαρότητα και πόση μεγαλοπρέπεια είχε ο λόγος του! Θα μπορούσες άνετα να τον αποκαλέσεις ηγεμόνα του ρωμαϊκού λαού και όχι έναν απλό πολίτη. Όμως ήσαστε παρόντες και η ομιλία του κυκλοφόρησε από χέρι σε χέρι, τη διάβασαν όλοι: ο λαϊκός νόμος ως προερχόμενος από το λαό, απορρίπτεται με την ψήφο του λαού. Αλλά για να γυρίσω σ' αυτά που λέγαμε, θυμηθείτε την εποχή που ήταν ύπατος ο Κόιντος Μάξιμος, ο αδελφός του Σκιπίωνα, και επίσης θυμηθείτε την υπατία του Λεύκιου Μαγκίνου και πόσο λαϊκός θεωρήθηκε ο νόμος του Γάιου Λικίνιου Κράσσου για τα ιερατικά αξιώματα. Προέβλεπε ότι η εκλογή

των μελών του ιερατείου θα γινόταν από τον λαό. Πρώτος εκείνος αποφάσισε να στραφεί στο λαό και να ζητήσει τη γνώμη του, στο φόρουμ. Εντούτοις εκείνον τον περίφημο δημαγωγικό λόγο του τον νίκησε εύκολα ο σεβασμός του λαού προς τους αθάνατους θεούς τους οποίους υπερασπίστηκα εγώ. Αυτό το γεγονός συνέβη όταν ήμουν δικαστής, πέντε χρόνια πριν να γίνω ύπατος και θα έλεγα ότι μάλλον η ίδια η υπόθεση είχε αφ' εαυτής τη δύναμη να επικρατήσει και διόλου δεν συνέβαλε στην ευτυχή λύση της το κύρος του ρήτορα.

XXVI

Εάν στο σκηνικό αυτό, δηλαδή στην εκκλησία του δήμου, όπου η υποκρισία και η προσποίηση κατέχουν πολύ μεγάλη θέση, θεωρείται μεγάλο πράγμα η υπερίσχυση της αλήθειας, υπό τον όρο βεβαίως ότι αποκαλύπτεται και επιδεικνύεται σε όλους, τότε πώς θα έπρεπε να ενεργήσει κανείς στη φιλία η οποία έχει, ούτως ή άλλως, μοναδικό της κριτήριο την αλήθεια, αν όχι με το να δέχεται να ανοίξει την καρδιά του διάπλατα; Αν δεν μπορεί ο φίλος να το κάνει αυτό στον φίλο, τότε δεν υπάρχει καμιά εμπιστοσύνη, τίποτε το θετικό, δεν υπάρχει αμοιβαία αγάπη. Ακόμη και η κολακεία όσο κι αν είναι καταστροφική, δεν μπορεί να βλάψει κανέναν άλλον παρά εκείνον που την αποδέχεται και ικανο-

ποιείται μ' αυτήν. Αυτοί που είναι φιλάρεσκοι και ματαιόδοξοι αρέσκονται στις κολακείες και τείνουν ευήκοον ους στους κόλακες.

Χωρίς αμφιβολία η αρετή αγαπά τον εαυτό της, αφού γνωρίζει την αξία της και πόσο αξιαγάπητη είναι. Όμως δεν μιλώ τώρα για την αρετή με την αυστηρή έννοια της λέξης, αλλά για τη γνώμη που έχει ο κόσμος γι' αυτήν. Οι άνθρωποι που επιθυμούν να κατακτήσουν την αρετή είναι πολύ λιγότεροι απ' αυτούς που θέλουν να περνιούνται για ενάρετοι. Αυτούς ακριβώς τους ανθρώπους γοητεύει η κολακεία: όταν κάποιος τους κολακεύουν, πράγμα που οι ίδιοι επιθυμούν, νομίζουν ότι εκείνος ο κενός λόγος είναι απόδειξη της αξίας τους. Αυτό το είδος της φιλίας, όταν ο ένας δεν θέλει να ακούσει την αλήθεια κι ο άλλος είναι πρόθυμος και έτοιμος να πει ψέματα, είναι ανυπόστατο. Η κολακεία των παρασιτικών ατόμων δεν θα μας φαινόταν πνευματώδες εύρημα στις κωμωδίες, αν δεν υπήρχαν καυχησιάρηδες στρατιωτικοί:

«Με παραδέχεται, στ' αλήθεια, η Θαίς;»²¹

Θα ήταν αρκετό στη φράση αυτή να απαντήσει κάποιος: «Πολύ.» Ο άλλος όμως απαντάει: «Τρομερά!» Ο κόλακας δεν χάνει την ευκαιρία να παρουσιάσει με υπερβολικά μεγέθη εκείνο που θεωρεί σημαντικό το πρόσωπο το οποίο κολακεύει.

Γι' αυτό, παρόλο που οι μάταιες και θλιβερές

κολακείες γίνονται πιστευτές από εκείνους που τις θέλουν και τις προκαλούν, πρέπει να συμβουλεύει κανείς τους πιο σοβαρούς και πιο σταθερούς ανθρώπους να προσέχουν ώστε να μην παγιδεύονται από τον κάθε επιτήδειο του είδους. Γιατί δεν υπάρχει άνθρωπος που να μην καταλαβαίνει τον κόλακα, εκτός κι αν είναι εντελώς ανόητος. Πρέπει λοιπόν να προσέχει κανείς πάρα πολύ τον πονηρό και τον κρυψίνου, για να μην τον αφήσει να επέμβει. Ούτε και είναι τόσο εύκολο να αντιληφθεί κανείς τον κόλακα από την πρώτη στιγμή. Πολλές φορές αντιφάσκει με τις κολακείες του, προσποιείται ότι αμφισβητεί αλλά προς το τέλος υποχωρεί και αφήνει να τον νικήσουν για να φανεί ότι ο αντίπαλός του, τον οποίο πριν λίγο κολάκευε, είναι πιο έξυπνος. Υπάρχει όμως χαμερπέστερη συμπεριφορά από να αφήνει κανείς τον εαυτό του να υποβιβάζεται έτσι; Πρέπει λοιπόν να έχει κανείς τα μάτια του δεκατέσσερα.

«Ὡστε εμένα, λοιπόν, περισσότερο από όλους τους ανόητους γέροντες της κωμωδίας περιέπαιξες και κορόιδεψες με τον πιο ωραίο τρόπο.»²²

Πράγματι υπάρχει ακόμη και στο θέατρο αυτός ο ανόητος χαρακτήρας των ευκολόπιστων και αφελών γερόντων. Δεν ξέρω πως, αλλά από τις φιλίες των τέλειων ανθρώπων, δηλαδή των σοφών (γι' αυτή τή σοφία μιλώ, που φαίνεται ότι μπορεί

να υπάρχει στους ανθρώπους), έφτασε η κουβέντα μας στην απατηλή φιλία των συνηθισμένων ανθρώπων. Ας ξαναγυρίσουμε λοιπόν στις τέλειες φιλίες και ας ολοκληρώσουμε το θέμα αυτό.

ΧΧVΙΙ

Η αρετή, Γάιε Φάννιε και Κόιντε Μούικιε Σκαιόλα καί δημιουργεί φιλίες καί τις διατηρεί. Γιατί στην αρετή μέσα υπάρχει η αρμονία όλων των πραγμάτων, η σταθερότητα και η μονιμότητα. Έτσι, όταν η αρετή αποκαλύπτει το φως που υπάρχει μέσα της, τότε αντιλαμβάνεται και αναγνωρίζει το ίδιο φως και σε άλλους. Πλησιάζει λοιπόν στο φως που εκπέμπει ένα άλλο πρόσωπο, γνωρίζεται μαζί του και δέχονται ο ένας τη λάμψη του άλλου. Από αυτό το φως γεννιέται η φλόγα της φιλίας ή του έρωτα, γιατί και τα δυο παράγονται από το ίδιο συναίσθημα: την αγάπη. Επομένως το να αγαπά κανείς δεν είναι τίποτε άλλο από το να νιώθει στοργή για κάποιο πρόσωπο, χωρίς να επιζητά να καλύψει με το συναίσθημα αυτό κάποια ανάγκη ή έλλειψη που έχει. Παρόλο που δεν επιδιώκει όφελος από μια τέτοια σχέση, ωστόσο η φιλία τέρπει.

Αυτή την στοργή αισθανόμαστε κι εμείς όταν ήμαστε νέοι για τους πρεσβύτερους της εποχής εκείνης, τον Λούκιο Παύλο, τον Μάρκο Κάτωνα,

τον Γάιο Γάλλο, τον Πούμπλιο Νασικά, τον Τιβέριο Γράκχο, τον πεθερό του φίλου μας του Σκιπίωνα. Το ίδιο συναίσθημα, αλλά ακόμη πιο έντονο, συναίσθημα που ενώνει ανθρώπους της ίδιας ηλικίας ήταν η περίπτωση ανάμεσα στον Σκιπίωνα, στον Λούκιο Φούριο Φίλωνα, στον Πούμπλιο Ρουπίλιο, στον Σπούριο Μόμμιο και σε μένα. Με τη σειρά μας, τώρα που είμαστε στην γεροντική ηλικία, γοητευόμαστε από την στοργή των νέων, τη δική σας για παράδειγμα, όπως και στη φιλία του Κόιντου Τουβήρωνα. Εγώ πάλι ευχαριστιέμαι ιδιαίτερα από την οικειότητα του νεαρού Πόπλιου Ρουτίλιου Ρούφου και του Αύλου Ουεργίνιου. Επειδή όμως ο τρόπος ζωής αλλά και της φύσης είναι έτσι φτιαγμένος ώστε η μια γενιά να διαδέχεται την άλλη, πρέπει να ευχηθούμε να φτάσεις στο τέρμα της σταδιοδρομίας σου μαζί με τους συνομηλίκους σου και να κόψεις όπως λέμε, το νήμα.

Επειδή όμως όλα τα ανθρώπινα είναι φθαρτά και μάταια πρέπει να αναζητούμε μερικούς ανθρώπους, να τους αγαπάμε αλλά και να μας αγαπούν. Αν χαθεί η στοργή και η συμπάθεια από τη ζωή, τότε χάνεται και όλη η γοητεία της. Ο Σκιπίων, αν και έφυγε ξαφνικά, για μένα ζει και θα ζει πάντα. Αγάπησα την αρετή του, η οποία δεν έσβησε. Και δεν είμαι ο μόνος που αναθυμάμαι την αρετή του· είναι κι άλλοι πολλοί που την έχουν φυλάξει στη

μνήμη τους. Θα λάμπει για πολύ καιρό ακόμη για να φωτίζει τις μελλοντικές γενιές. Ποτέ κανείς δεν θα σκεφτεί να κάνει μεγάλα έργα χωρίς προηγουμένως να λάβει υπ' όψιν το παράδειγμα του Σκιπίωνα, χωρίς να τον ανακαλέσει στη μνήμη του.

Ούτως ειπείν, κανένα αγαθό απ' αυτά που μου χάρισε η τύχη και η φύση, δεν συγκρίνεται με τη φιλία του Σκιπίωνα. Σ' αυτή τη φιλία βρήκα ανταπόκριση σε πολιτικά ζητήματα, βοήθεια σε προσωπικές μου υποθέσεις και ψυχική ευφορία. Ποτέ δεν τον πλήγωσα στο παραμικρό, απ' όσο βέβαια είμαι σε θέση να κρίνω. Ούτε ποτέ άκουσα κουβέντα άσχημη από τα χείλη του. Στο ίδιο σπίτι μέναμε, στο ίδιο τραπέζι τρώγαμε, ακόμη και στο στρατό ήμαστε μαζί. Ήμαστε πάντα μαζί ακόμη και στα ταξίδια μας και στις διακοπές μας στην εξοχή.

Τι να πω για την προσπάθειά μας να μαθαίνουμε πάντοτε όποια καινούρια πράγματα έρχονταν στην επιφάνεια; Για χάρη της μάθησης θυσιάσαμε τις ανέσεις μας, αποτραβηχτήκαμε από τη δημοσιότητα. Αν η ανάμνηση όλων αυτών των εικόνων είχε χαθεί μαζί του δεν θα μπορούσα να αντέξω την απώλεια ενός φίλου που τον αγαπούσα και μ' αγαπούσε τόσο. Τίποτε απ' όσα ζήσαμε μαζί δεν χάθηκε, αντίθετα τα ανακαλώ αδιάκοπα στο νου μου και τα δυναμώνω με τη σκέψη και τη θύμησή μου. Αν είχα στερηθεί τα

πλεονεκτήματα μιας τέτοιας φιλίας, μόνο η ηλικία μου θα μου έδινε κάποια παρηγοριά, γιατί δεν θα μπορούσα να αντέξω να ζήσω για πολλά χρόνια ακόμη μέσα σε τόση λύπη. Ο πόνος είναι ανεκτός όταν είναι βραχύς.

Αυτά είχα να πω για την φιλία. Κι αφού δεν υπάρχει φιλία χωρίς αρετή, σας προτρέπω να κά-νετε στην ψυχή σας τόπο για την αρετή, γιατί δεν υπάρχει τίποτε καλύτερο από τη φιλία.

Πρόσωπα

Γάιος Λαίλιος: γεννήθηκε το 189 π.Χ., γιός του Γάιου Λαίλιου που διετέλεσε ύπατος το 190 π.Χ. Ο ίδιος, φίλος του Σκιπίωνα Αιμιλιανού, του επονομαζόμενου Αφρικανού του Νεώτερου, διετέλεσε ταμίας το 155 π.Χ., δήμαρχος το 151 π.Χ., πραίτορας το 145 π.Χ. και ύπατος το 140 π.Χ. μαζί με τον Κόιντο Σερβίλιο Καίπιο. Αφιερώθηκε στις φιλοσοφικές και φιλολογικές μελέτες γι' αυτό και πήρε την επωνυμία Σοφός. Διακρίθηκε και σαν ρήτορας κατά τα λεγόμενα του Κικέρωνα. Είναι το κυριότερο πρόσωπο του διαλόγου.

Γάιος Φάννιος: γαμβρός του Λαίλιου, όπως και Κόιντος Μούκιος Σκαιόλας. Ανάμεσα σ' αυτά τα πρόσωπα θα γίνει και η συζήτηση.

Παύλος Αιμίλιος Λεύκιος: νίκησε τον βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα το 168 π.Χ. και περιέλαβε τη Μακεδονία τις ρωμαϊκές κτήσεις ανοίγοντας έτσι το δρόμο της κατάκτησης και της υπόλοιπης Ελλάδας. Θεωρείται σημαδιακό το γεγονός ότι έχασε του δυό του γιους σε μικρή ηλικία, τον

ένα πέντε μέρες πριν τη μάχη της Πύδνας, και τον άλλο τρεις μέρες μετά τον θρίαμβό του.

Γάιος Σουλπίκιος Γάλλος: χιλιάρχος του Αιμίλιου Παύλου Λεύκιου. Τον αναφέρει ο Κικέρων γιατί και κείνος έχασε τον γιο του, ενήλικο όμως και με δοκιμασμένη αξία.

Κόιντος Μούκιος Σκαιόλας: συγγενής του Λαίλιου, επιφανής πολιτικός που πέθανε το έτος 87.

Τίτος Πομπόνιος Αττικός (109-32 π.Χ.): Τραπεζίτης και έξοχος εκδότης, άνδρας πολύ μορφωμένος. Είχε ιδιαίτερη αγάπη στην ιστορία των επιφανών οικογενειών. Κύριο έργο του το Liber Annalis που δημοσιεύτηκε το 47.

Σημειώσεις

1. Όταν οι νέοι ήταν σε ηλικία για να πάρουν τα δικαιώματα του πολίτη, ενηλικιώνονταν δηλαδή, μετά από μία ειδική τελετή φορούσαν λευκή τήβεννο και μπορούσαν ν' αρχίσουν τις πρώτες κοινωνικές τους επαφές.
2. Εννοεί τον Σωκράτη.
3. Ο Παύλος Αιμίλιος είχε τέσσερις γιους. Τους δύο τους έδωσε για υιοθεσία —ο ένας εξ αυτών υιοθετήθηκε από την οικογένεια του Σκιπίωνα και πήρε το όνομα Αιμιλιανός και υπήρξε στενός φίλος του Λαίλιου. Όμως μερικά χρόνια αργότερα, επιστρέφοντας θριαμβευτής στη Ρώμη μετά από έναν νικηφόρο πόλεμο που διεξήγαγε στην Αφρική, ο Παύλος Αιμίλιος πληροφορήθηκε το θάνατο των δυο άλλων του γιων, 12 και 14 ετών. Έτσι, αυτός που είχε τέσσερις γιους κάποτε, τώρα έμενε χωρίς παιδιά! Επίσης ο Κάτων έχασε τον μονάκριβο γιο του όντας στην κορυφή της καριέρας του και ο Γάλλος, φίλος του Παύλου Αιμιλίου, είχε χάσει κι εκείνος έναν γιο σε μικρή ηλικία.
4. Εννοεί την Καρχηδόνα και τη Νουμαντία (της Ισπανίας)

5. Υπήρχαν υποψίες ότι ο Σκιπίων είχε δολοφονηθεί από έναν πολιτικό του αντίπαλο.
6. Εννοεί τους Στωικούς φιλοσόφους.
7. Ο Φίλων ήταν φιλόσοφος δάσκαλος του Κικέρωνα και ο Μάνιος Μανίλιος νομοθέτης, ο οποίος θεωρείται ένας από τους θεμελιωτές του ρωμαϊκού δικαίου.
8. Υπήρχαν δυο Σκιπίωνες με την επωνυμία «Αφρικανός». Ο πρώτος Σκιπίων ο Αφρικανός ήταν θετός πατέρας του δευτέρου, του Σκιπίωνα Αιμιλιανού, του φίλου του Λαίλιου. Λίγο πριν το θάνατό του, ο Σκιπίων ο δεύτερος είχε δει στον ύπνο του τον θετό του πατέρα, τον Σκιπίωνα τον πρώτο που του είπε πως υπάρχει ζωή μετά θάνατον..
9. Και οι τρεις είχαν το αξίωμα του υπάτου.
10. Η λέξη φιλία προέρχεται από το ρήμα της αρχαίας ελληνικής φιλώ = αγαπώ, επομένως φιλία = αγάπη.
11. Γάιος Μάρκος Κοριολανός: Έζησε τον 5ο αιώνα π.Χ. Η πολιτική που άσκησε, υποστηρίζοντας την ολιγαρχία, είχε σαν αποτέλεσμα να τον μισήσει ο λαός. Όταν εξορίστηκε, κατάφερε να ξαναπάρει τα όπλα και στράφηκε εναντίον της Ρώμης. Η μητέρα του και η γυναίκα του κατάφεραν να τον πείσουν να κάνει αυτό που δεν μπόρεσε η σύγκλητος: να καταθέσει τα όπλα.
12. Ο Τιβέριος Γράκχος, δήμαρχος της Ρώμης το 133 π.Χ., θέσπισε τον περίφημο Αγροτικό Νόμο που ευνοούσε τους ακτήμονες και τους φτωχούς της Ρώμης με αποτέλεσμα να στραφούν εναντίον του οι συγκλητικοί μεγαλογαιοκτήμονες που κατείχαν σχεδόν το σύνολο της δημόσιας γης.

Δολοφονήθηκε από τους συγκλητικούς, αλλά το έργο του συνέχισε ο αδερφός του Γάιος. Ο Γάιος, πριν το θάνατο του αδερφού του Τιβέριου, ήταν ένας φιλήσυχος νέος που του άρεσε πολύ η μελέτη και η μάθηση. Όμως ο φόνος του αδερφού του τον χάραξε βαθιά και επέδειξε στη συνέχεια βιαιότητα και επιθετικότητα που άφησε άφωνους όσους τον γνώριζαν.

13. Στο σημείο αυτό, ίσως ο Κικέρων (μέσω του ομιλητή του Λαίλιου) αναφέρεται σε μια συκοφαντική φήμη που ήθελε τον Τιβέριο να επιδιώκει να γίνει αυτοκράτωρ.
14. Στο σημείο αυτό ο Κικέρων σφάλει. Ο μεν Κοριολανός, φημισμένος στρατηγός, είχε σώσει τη Ρώμη από εχθρικές επιθέσεις. Το 490 π.Χ, εξορίστηκε. Συμμάχησε με τους Βόλκες και στράφηκε εναντίον της πατρίδας του, αλλά τελικώς τον έπεισαν να μην το κάνει, η μητέρα και η γυναίκα του. Οι Βόλκες τον σκότωσαν με την κατηγορία της προδοσίας.

Ο Θεμιστοκλής (525-460 π.Χ), υπήρξε ένας από τους επιφανέστερους στρατηγούς σε πανελλήνια κλίμακα. Το 472 εξοστρακίστηκε κι έφυγε από την Αθήνα. Το 465 κατέφυγε στον νέο βασιλιά των Περσών τον Αρταξέρξη, ο οποίος ήλπιζε να τον χρησιμοποιήσει στην νέα περσική εκστρατεία εναντίον των Ελλήνων. Μη θέλοντας ο Θεμιστοκλής να στραφεί εναντίον της πατρίδας του, αποφάσισε να αυτοκτονήσει πίνοντας αίμα ταύρου ή κάποιο άλλο δραστικό δηλητήριο (Πλούταρχος 31, 6). Αντίθετα ο Θου-

κυδίδης (1, 138) αναφέρει ότι πέθανε από ασθένεια, αν και γνώριζε την περί αυτοκτονίας εκδοχή.

15. Εννοεί τους Στωικούς και τους Επικούρειους.
16. Φυσικά ο Κικέρων εννοεί και εδώ τους Επικούρειους. Είναι πολύ πιθανόν ο Λαίλιος να γνώρισε την φιλοσοφία του Επίκουρου λανθασμένα —όπως και η πλειονότητα των Ρωμαίων— επειδή οι Έλληνες φιλόσοφοι που είχαν έρθει στη Ρώμη, δίδασκαν την μιαν άλλη ηθική της ηδονής που πόρω απείχε από την γνήσια διδασκαλία του Επίκουρου η οποία είχε ως κύριο στοιχείο της την εγκράτεια. Κοντολογίς ο Επίκουρος κήρυττε ότι: πρωταρχική αρετή είναι η εγκράτεια γιατί μέσω αυτής εξασφαλίζεται η ηδονή. Δεν υπάρχει ανάγκη να επιζητείται οποιαδήποτε τέρψη, ούτε να αποφεύγεται κάθε λύπη, αλλά αντιθέτως πρέπει ο άνθρωπος να ζει έτσι ώστε να αποκομίζει την μέγιστη ευχαρίστηση και τον ελάχιστο πόνο, στα μέτρα του δυνατού. Κατά τον Επίκουρο η υπερβολή συντομεύει τη ζωή, βλάπτει τον οργανισμό και μειώνει την ικανότητα του απολαμβάνειν, ενώ αυτό που πρέπει να επιδιώκει ο άνθρωπος είναι κυρίως η ποιοτική διάκριση ή διαβάθμιση των ηδονών.
17. Stultus est, qui rem actam agit (Κικέρων: Επιστολή προς τον Αττικό)
18. Τίμων ο Μισάνθρωπος: έζησε τον 5ο αιώνα π.Χ. Ήταν Αθηναίος φιλόσοφος. Η ατυχίες της πατρίδας του, το γεγονός ότι έχασε ολόκληρη την περιουσία του αλλά και

η αχαριστία που γνώρισε εκ μέρους των παλιών του φίλων, τον έκαναν να μισήσει τους ανθρώπους.

19. Ανδρία = το κορίτσι της Άνδρου.
20. Ήρωας στο έργο του Τερέντιου, *Ευνούχος*. Από τον *Ευνούχο* του Τερέντιου.
21. Από τον *Ευνούχο*.
22. Από την κωμωδία του Καικιλίου, *Incerta* (= Η Αβέβαιη).

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ:

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ:

Εγχειρίδιον

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ:

Περί παιδων αγωγής

Μπορεί να οικοδομηθεί η
φιλία, αλλά μόνο υπό την
αίρεση ότι οι άνθρωποι είναι
ενάρετοι, δεν τους κυριεύ-
ουν μεγάλα πάθη, έχουν αί-
σθηση της ισότητας και της δικαιοσύνης και δεν
απαιτεί ποτέ ο ένας από τον άλλον τίποτε άτιμο
ή ανήθικο. Ο ένας πρέπει να είναι αφοσιωμένος
στον άλλον, να υπάρχει αλληλοεκτίμηση και αλ-
ληλοσεβασμός. Όποιος αφαιρεί από τη φιλία τον
σεβασμό, την απογυμνώνει από το μεγαλύτερο
στολίδι της.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΛΑΤΙΝΙΚΑ:

Μαρία Κεχροπούλου

EN 401

ISBN 960-536-004-7

9 789605 360047